

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Centar za sociološka istraživanja

**GEOKULTURA RAZVOJA
I KULTURA MIRA NA BALKANU
(Osvrti i rasprave)**

Priredili

Božo Milošević
Đokica Jovanović
Dragan Todorović

Niš, 2007.

Božo Milošević, Đokica Jovanović, Dragan Todorović
GEOKULTURA RAZVOJA I KULTURA MIRA NA BALKANU
(Osvrti i rasprave)

Izdavač

Filozofski fakultet u Nišu
Ćirila i Metodija 2

Za izdavača

Dr Momčilo Stojković

Glavni i odgovorni urednik

Dr Vladimir Ž. Jovanović

Recenzenti

Dr Gordana Vuksanović
Dr Živojin Đurić

Lektor

Dr Nedeljko Bogdanović

Kompjuterska priprema

Darko Jovanović

ISBN 978-86-7379-136-4

Štampa

Punta – Niš

Tiraž

200 primeraka

Spremljeno u okviru projekta ***Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*** (149014D), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS.

SADRŽAJ

Predgovor	5
Pledoaje za mir na Balkanu (Pozdravna reč)	21
Ljubiša Mitrović, rukovodilac Projekta 149014D	
Prvi deo Uloga kulture u savremenim strukturnim promenama u Srbiji i na Balkanu	33
Uvodno saopštenje (Osvrt): Sociokulturne, političke i obrazovne mogućnosti za razvoj kulture mira na Balkanu	
Božo Milošević	
Rasprava	42
M. Kristović: <i>Medijska kultura kao činilac društvenih promena</i> ; B. Banovac: <i>O dva modela socijalne integracije u suvremenosti</i> ; P. Georgievski: <i>Globalna, univerzalna i nacionalna kultura i geostrateški interesi</i> ; I. Todorović: <i>Strukturalistički pogled na etničke različitosti</i> ; D. Zaharijevski: <i>“Balkanski sindrom” kao vrednosna orijentacija</i> ; B. Stevanović: <i>Naznake o političkoj kulturi Srba</i> ; N. Božilović: <i>Potkulturni identiteti</i> ; D. Zdravković: <i>Primordijalni odnosi u savremenosti</i> ; M. Kristović: <i>Kritički osvrt na eksplicirane radove</i> ; T. Vučević: <i>Žene kao najbrojnija marginalna grupa</i> ; A. Mantarova: <i>Transformacija materijalističkih u post-materijalističke vrednosti na Zapadu</i> ; B. Milošević: <i>Konkretne klase i slojevi, a ne čitava društva, zamenjuju vrednosti</i> ; D. Zdravković: <i>Etno-sociološki pristup u istraživanju lokalnih zajednica</i> ; B. Banovac: <i>Regionalno kulturno povezivanje</i> ; N. Božilović: <i>Traganje za personalnim identitetom</i> ; P. Georgievski: <i>Kolektivni identitet pred izazovim savremenosti</i> ; I. Todorović: <i>Važnost očuvanja kolektivnog identiteta</i> ; B. Banovac: <i>Javnost ili javno mnjenje</i> ; I. Todorović: <i>Kolektivni identitet i tradicija</i> ; N. Božilović: <i>Novo viđenje kulture</i> ; D. Zaharijevski: <i>Identitet i uloge</i> .	
Drugi deo Etnička i religijska pozadina kulture mira na Balkanu .57	
Uvodno saopštenje (Osvrt): Etnicitet, religijski identiteti i kultura mira na Balkanu	
Dragan Todorović	
Rasprava	63
V. Buzov: <i>Dva koncepta tolerantnosti</i> ; D. B. Đorđević: <i>Specifičnosti doživljaja tolerantnosti na balkanskim prostorima</i> ; D. Gavrilović: <i>Da li razlike u poimanje tolerantnosti razdvaju ili spajaju? I</i> ; V. Buzov: <i>Da li razlike u poimanje tolerantnosti razdvaju ili spajaju? II</i> ; P. Bubanja: <i>Pedagogija mira</i> ; M. Blagojević: <i>Klerikalizacija na prostoru Balkana</i> ; R. Cacanaska: <i>Konfesionalna mapa u Makedoniji</i> ; D. Gavrilović: <i>Izmeriti</i>	

proces desekularizacije; D. B. Đorđević: *O kriterijumima za razlikovanje manjin-skih i većinskih verskih zajednica i razlozima prelaska Roma na protestantizam*; R. Cacanaska: *Brojčanost kao kriterijum pripadnosti manjinskom verskom korpusu*; D. Radisavljević-Ćiparizović: *Nužnost saradnje i solidarnosti crkava i verskih zajednica na Balkanu*; E. Ignatova: *Položaj i perspektive Roma u Bugarskoj*; D. Todorović: *Jesu li Romi rezervoar islamskog fundamentalizma?*; D. Gavrilović: *Distinkcija između fundamentalizma i terorizma*; E. Ignatova: *Romi i fundamentalizam*; D. Gavrilović: *Fundamentalizam ne proizilazi uvek iz religije*; R. Cacanaska: *Ubeđeni vernici kao fundamentalisti*; D. Gavrilović: *O pravoslavnom fundamentalizmu*; D. Radisavljević-Ćiparizović: *Istinski poznavalac vere ne može biti fundamentalista*; D. Todorović: *O razlozima straha od romskog fundamentalizma*; R. Cacanaska: *Aktuelne promene u makedonskom pravoslavlju*; M. Blagojević: *Šta je to "postsekularizam"?*; R. Cacanaska: *Definisanje "postsekularizma"*; D. Gavrilović: *Nacionalni identiteti u sudaru sa evropskim vrednostima*; R. Cacanaska: *Faktori koji utiču na razvoj identiteta*; A. Mantarova: *Religijski i etnički odnosi u Bugarskoj*; R. Cacanaska: *Mladi i sveštenečki poziv I*; D. Gavrilović: *Mladi i sveštenečki poziv II*; R. Cacanaska: *Žigosati nemoralna ponašanja u crkvama*; E. Ignatova: *Potreba za duhovnim obrazovanjem, ali ne i za isposništvom*; A. Mantarova: *Stavovi o pridruživanju Evropskoj uniji u Bugarskoj*.

Treći deo **Kultura mira i evrointegracioni procesi na Balkanu ...** 71

Uvodno saopštenje (Osvrt): Kultura mira u procesima

globalizacije i evrointegracije na Balkanu

Đokica Jovanović

Rasprava 80

V. Katunarić: *Kultura mira i kultura rata unutar nacionalnih kultura*; Lj. Mitrović: *Sociolozi kao kritički intelektualci*; M. Knežević: *Specifičnosti balkanskog kulturnog amalgama*; Z. Vidojević: *Preispitivanje balkanskog projekta evrointegracije*; D. Ž. Marković: *Evropska integracija i procesi globalizacije*; D. Mirčev: *Balkansko shvatanje Evrope i evropsko shvatanje Balkana*; M. Knežević: *Problematično poimanje "balkanizacije"*; V. Butigan: *Kategorija pravde*; Đ. Jovanović: *Sposobnost za samorefleksivnost*; P-E. Mitev: *Kultura mira u kontekstu globalnih društvenih problema*; Z. Vidojević: *O reaktuelizaciji Marksove teorije*; M. Knežević: *Imagologija, imidžologija i imidžistika*; A. Kostić: *Istina i laž u neverbalnom komuniciranju*; D. Mirčev: *Produbljanje jaza između bogatih i siromašnih – da ili ne*; N. Bogdanović: *Pogled iskosa na kulturu mira*.

PREDGOVOR

Zbornik diskusija *Geokultura razvoja i kultura mira na Balkanu (Osvrti i rasprave)* povezan je sa delatnošću tima istraživača okupljenih oko projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije” (149014D). Projekat, podržan od strane Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

U zborniku su odštampani autorski osvrti i rasprave učesnika dvodnevne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem “Kultura u strukturnim promenama u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije”, koja je održana 27. i 28. oktobra 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Osnovu za razgovor predstavljao je unapred publikovan zbornik referata učesnika konferencije pod naslovom “Geokultura razvoja i kultura mira na Balkanu (Etnička i religijska pozadina)”. Pored završne plenarne, održane su tri panel sesije – “Uloga kulture u savremenim strukturnim promenama u Srbiji i na Balkanu”, “Etnička i religijska pozadina kulture mira na Balkanu” i “Kultura mira i evrointegracioni procesi na Balkanu” – na kojima su teorijski problematizovane ključne dimenzije zajedničkog petogodišnjeg projekta: uloga kulture u savremenim strukturnim promenama društava Srbije i Balkana, sudbina identiteta u aktuelnim globalizacijskim procesima, kvalitet međuetničkih odnosa među balkanskim narodima i “novo” shvatanje kulture mira balkanskih elita i njeno mesto u tekućim evrointegracijskim naporima.

Rasprave u okviru prve panel sesije usredsredile su se na sledeće dve grupe problema:

Prvo, raspravljalo se o problemu dva modela etno-socijalne integracije (Banovac, Georgievski), koji se ogledaju u globalizacijskoj i regionalizacijskoj ravni; uz navođenje istraživačkih rezultata o regionalističkim orijentacijama u Hrvatskoj (Banovac). Dok je jedan deo rasprave bio usmeren ka mogućnostima i preprekama za unutar društvenu integraciju, posebno u srpskom društvu, ili, šire u okviru srpske nacije (Stevanović, Todorović I., Zdravković), kao i na promenljivost grupnih/etničkih identiteta u specifičnim sredina-

ma – kao što je Gornje Polimlje u Crnoj Gori (I. Todorović); dotle se drugi deo odnosio na neke univerzalnije okvire analize, kao što je mogućnost porodične i rodne integracije i rodne kulture u evropskim i balkanskim okvirima (Milošević i Vučević, Zaharijevski), ali i na analizu uticaja “ekonomije nezaposlenosti” na zbrku u vrednosnim orijentacijama bugarskog društva koje se nalazi između “materijalnih” i “postmaterijalnih” vrednosti (Mantarova); zatim na mogućnosti sticanja i razvoja potkulturnih i personalnih identiteta (Božilović, B. Milošević) i njihov uticaj na uobličavanje “socijalnog karaktera” na Balkanu (B. Milošević) i, na kraju, na uticaj medijske kulture (i tehnologije koja je prožima) na emancipativne procese u sferi kulturnih vrednosti u Srbiji i na Balkanu (Kristović).

Drugo, veći deo vremena “utrošen” je na diskusiju o uticaju obrazovanja na razvoj kulturnih vrednosti i, posebno, na razvoj kulture mira. U tom pogledu, raspravu je pokrenuo P. Georgievski, koji se kritički osvrnuo na uticaje tzv. bolonjskog procesa na savremenu “kulturnu traumu”, posebno na “ubijanje univerziteta” u Evropi. Tome treba dodati i osvrt na istraživanje društvenog odnosa u vaspitnoobrazovnom procesu u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji (L. Milošević, Jovanović, Marković-Krstić).

Direktni dijalog se odvijao: o tvrdnji da regionalizam predstavlja posredujući proces između nacionalnog i globalnog (Banovac) i osporavanja te tvrdnje, uz navođenje niz “traumatičnih” događanja između makedonskog i albanskog etnosa u Makedoniji u poslednjoj deceniji (Georgievski), kao i o tvrdnji da su svi identiteti grupni (Božilović) i osporavanja te tvrdnje, uz navođenje značaja personalnih identiteta u razvijanju kulture mira (B. Milošević) i, na kraju, o tvrdnji da danas u Zapadnoj Evropi prevladava preorijentacija sa “materijalnih” na “postmaterijalne” vrednosne orijentacije (Mantarova) i osporavanja te tvrdnje, uz navođenje publikovanih podataka o tome same zastupnice te tvrdnje (B. Milošević).

Ako bi se pokušalo odrediti središnje polje, u kome se tražio odgovor na mogućnosti razvoja kulture mira u Srbiji i na Balkanu, onda je to ukazivanje na činjenicu da i kultura mira – uostalom kao i kultura uopšte – ima svoj specifičan izraz u stvaralačkom naporu ljudi na Balkanu da prevladaju istorijski nasleđenu surovost

(u međuetničkim odnosima) i (ne)kulturnu sirovost (u personalnom i grupnom ponašanju), kako bi se brže približili “evropskoj perspektivi” integracije, uz neophodno očuvanje i razvijanje stvaralačkih potencijala u nacionalnim i regionalnim okvirima.

U radu druge panel sesije nije prisustvovala maltene polovina autora, koji su publikovali svoje priloge u, pre početka održavanja skupa, objavljenom zborniku radova (Raduški, Topalova, Novakov, Cvitković, Barišić, Todorova). Ali je zato u njenom radu učestvovao dodatan broj naučnih poslenika (Bubanja, Gavrilović, Veljković, Mantarova), dopunjujući tako prethodna izostajanja.

Prisutni učesnici raspravljali su sledeća pitanja: poimanje tolerantnosti na Balkanu (Buzov, Đorđević, Gavrilović), pedagogija mira (Bubanja), klerikalizacija i desekularizacija (Blagojević, Gavrilović, Đorđević), kriterijumi za razlikovanje manjinskih i većinskih verskih zajednica (Đorđević, Cacanaska), razlozi prelaska Roma na protestantizam (Đorđević, Cacanaska, Ignatova), saradnja crkava i verskih zajednica na Balkanu (Radisavljević-Čiparizović), veza između Roma i islamskog fundamentalizma (Todorović, Gavrilović, Ignatova, Cacanaska, Radisavljević-Čiparizović), aktuelne promene etničke i konfesionalne matrice balkanskih naroda (Cacanaska, Gavrilović, Ignatova, Mantarova), zainteresovanost balkanske omladine za sveštenečki poziv (Cacanaska, Ignatova, Gavrilović) i stavovi o pridruživanju EU u Bugarskoj (Mantarova).

Za razliku od racionalističkog shvatanja tolerantnosti u zapadnim društvima, učesnici u raspravi su se složili da na Balkanu preovlađuje komunitaristički pristup ovom fenomenu, tj. tolerantnost se poima kao “ravnopravnost i mogućnost svake strane u dijalogu da obrazloži svoju poziciju” (Buzov), te da je na balkanskim autorima da intenziviraju napore na daljem teorijskom i empirijskom utemeljenju ovog originalnog doživljavanja tolerantnog odnošenja na balkanskim prostorima.

Uvažavajući značaj uloge većinskih i manjinskih verskih zajednica na Balkanu, u prošlosti, ali i budućnosti, diskutanti su deo vremena za raspravu potrošili na razgraničenje “kriterijuma po kojima jednoj verskoj zajednici pripisujemo manjinski ili većinski status u verskom polju” (Đorđević). Ukazano je da objektivno sag-

ledavanje položaja verske zajednice u društvenoj strukturi podrazumeva uvažavanje, pored kvantitativnog, i kvalitativne aspekte manjinstva – pravni tretman date verske zajednice u pravnom, političkom i socijalnom polju i tretman verničke populacije u datom društvu. Naveden je primer Rimokatoličke crkve koja je, prema kvantitativnom kriterijumu, izuzev u Hrvatskoj, u manjinskom položaju u ostalim balkanskim zemljama, ali uzmu li se u obzir specijalni odnosi koje Vatikan danas ima sa većinom zemalja u svetu, pa i balkanskim, teško da bi se za ona mogla okarakterisati manjinskom verskom zajednicom.

Rad Ružice Cacanoste iz Makedonije inspirisao je raspravu o razlozima i uzrocima prelaska Roma pravoslavaca i muslimana na protestantizam, trenda koji je jednako zabeležen u većini balkanskih država. Do sada su se u objašnjenjima najčešće koristili tzv. *socijalno-ekonomski* (socijalna i humanitarna pomoć najugroženijima od strane protestanata, a Romi zauzimaju zamašan deo te cifre) i *bogoslovski* faktori (nedovoljna zainteresovanost pravoslavlja, rimokatoličanstva i islama). No, skrenuta je pažnja da ozbiljna analiza ovog fenomena neizostavno mora da uključi *kulturnu* i *političku* grupu faktora, uvažavajući, na primer, dosadašnja iskustva masovne pentekostalizacije u Južnoj Americi, Koreji i Africi. Govorilo se i o (ne)opravdanom povezivanju balkanskih Roma islamske veroispovesti sa najnovijim fundamentalističkim tendencijama u svetu. Upozoreno je da se treba čuvati olakog pristanjanja uz generalizacije, te da ozbiljna sociološka analiza tek treba da pokaže da li “besperspektivnost, u kombinaciji sa diskriminacijom i uvreženim stereotipima, može da ojača romski nacionalizam i verski ekstremizam i gurne Rome u zagrljaj domaćih fundamentalista, ali i onih pridošlih iz arapskih zemalja” (Todorović).

Pažnja je posvećena i aktuelnim desekularizacionim procesima na balkanskim prostorima. Naime, nakon urušavanja vladajuće sekularne opcije devedesetih godina prošlog veka, većinske verske zajednice, sa svojim verništvom, našle su se pred dvojakim izborom – povratak tradicionalizmu ili modernizacija, kao i pred mogućnošću pojačanog društvenog uticaja. Istovremeno, religijsko polje naknadno je “obogaćeno” pojavljivanjem jednog broja tzv.

malih verskih zajednica, koje su započele primetno uvećanje verničke populacije. Međutim, ostala je nedoumica u kojoj meri je kvantitativno jačanje verskih kolektiviteta praćeno kvalitativnim jačanjem. Zaključeno je da sociolozi religije treba da, upotrebom kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja, realno izmere ove procese i celovito odgovore na pitanje da li smo i u kojoj meri na Balkanu suočeni sa procesima desekularizacije, kontrasekularizacije, klerikalizacije ili "postsekularizacije" (Cacanoska).

Učesnici u raspravi dotakli su se i višestruke uloge etničkih i verskih identiteta u tekućim i predstojećim balkanskim evrointegracionim procesima, tj. njihovog sagledavanja kao ograničavajućih ili podstičućih faktora ovih procesa. Istaknuto je da strah od gubljenja nacionalnog identiteta u prožimanjima sa evropskim vrednostima među balkanskim narodima nije bezrazložan, ali da je stoga neophodan odgovorniji i sinhronizovaniji nastup u najširoj javnosti uglednika balkanskih i najrazvijenijih evropskih zemalja u prezentovanju stvarnih dobitaka ovog procesa međusobnog približavanja. Gosti iz Bugarski prezentovali su rezultate empirijskih istraživanja o očekivanjima bugarskog stanovništva povodom pristupanja njihove zemlje EU. Pokazalo se da je na delu "jasno fiksiranje na polje materijalnih i instrumentalnih vrednosti" (Mantarova), ali i strah od mogućeg nerealizovanih (ne)realnih očekivanja.

Rasprava na trećoj panel sesiji fokusirala se oko sledećih pitanja:

Metodološka pitanja. Za razumevanje procesa i posledica globalizacije i evrointegracije Balkana potrebno je, kao prethodno, izvršiti analizu svetskih globalizacijskih trendova. Definisanje šireg, planetarnog kompleksa omogućava otkrivanje razvojnih šansi Balkana. Zbog potpunijeg razmatranja balkanskog kompleksa, predloženo je da na skupove u okviru projekta budu pozvani i kolege iz Turske, a koji se bave ovim i sličnim pitanjima.

Recepcija rezultata projekta. Da li će ovaj projekat i, pre svega, rezultati uticati na razvojne koncepcije vodećih političkih i kulturnih faktora? Postavljeno je pitanje o tome da li se može ostvariti kvalitetna komunikacija sa rečenim faktorima.

Problemi rasta. Iako raste razlika između razvijenih i nerazvijenih, može se tvrditi da je na delu trend opšteg rasta. Međutim, zbog neujednačnosti rasta, koja se ogleda u bržem, tj. sporijem rastu zemalja izvodi se zaključak o negativnom rastru nerazvijenih. Pored ovog izneseno je i drugo stanovište, po kome se alokacija dobara vrši u interesu bogatog dela sveta, pa se ne može govoriti o rastu kao apsolutnoj vrednosti.

Problemi globalizacije. Iako neminovan proces, globalizacija je proces koji treba kritički posmatrati sa nekoliko stanovišta. Uloga multinacionalnog kapitala. Globalizacija kao jedno od kapitalističkih oblićja. Problem kulturnog identiteta. Globalizacija na različite načine dovodi do uniformnosti kultura. U ovom procesu sve kulture (i “velike” i “male”) menjaju svoje identitetske karakteristike.

Karakteristike balkanskih kultura. Da li su balkanske kulture homogene? Da li su homogene unutar sopstvenih struktura? Posebnu pažnju treba posvetiti sličnostima i razlikama balkanskih kultura. Sličnosti i razlike čine opšti suspratat koji se uopšteno može nazvati balkanskim kulturnim tipom. U ovom smislu je postavljena i dilema: Da li je Balkan most između raznih kultura ili se samo nalazi na periferijama tih istih kultura? Elaborirano je mišljenje da je za Balkan najracionalniji izbor evropski tip sekularne kulture.

Sukobi. Netrpeljivost prema drugom nije inherentna karakteristika balkanskih zajednica. Sukobi i ratovi su proizvedeni prema programima određenih činilaca društvene moći na Balkanu.

* * *

Ovaj zbornik autorskih (kritičkih) osvrtata i rasprava (diskusija) treba shvatiti kao svojevrsan dodatak publikovanom zborniku sa prethodno održanog naučnog skupa, koji je takođe održan uz učešće najvećeg dela autora koji su ovde zastupljeni. Priređivači su poštovali autorstvo svakog od njih, pa odgovornost za iznesene stavove pripada samo autorima osvrtata i učesnicima u raspravama.

U Nišu, marta 2007.

Priređivači

Ljubiša Mitrović¹

PLEDOAJE ZA MIR NA BALKANU (Pozdravna reč)

Poštovane kolegice i klege,

Dozvolite da vas, u ime istraživačkog tima makro projekta “*Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*” (149014D), pozdravim i da poželim svima nama plodnu raspravu i uspešan rad, a posebno pozdravljam naše nove goste iz Hrvatske.

Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu već deset godina radi na istraživanjima vezanim za mesto i ulogu kulture u društvenim promenama na Balkanu. Do sada su realizovana dva makro-projekta: “*Regionalna i kulturna saradnja na Balkanu*” (1996-2000) i “*Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*” (2001-2005). Ove godine, zaključno sa 2010. godinom, otpočeo je rad na novom projektu, koji je odobrilo Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije, pod nazivom “*Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije*”.

Na ovim projektima okupljeno je preko pedeset istraživača iz zemlje i inostranstva (sa prostora Balkana i iz sveta). Do sada smo održali dvadesetak konferencija i okruglih stolova, objavili dvadesetak zbornika radova i više od petnaest monografija naših saradnika, a neka izdanja su i elektronski prezentovana. Razvili smo čitavu školu istraživača koji se bave izučavanjem balkanskih kultura i oblikovali pledoaje za institucionalizaciju *Centra za studije balkanskih kultura* na Univerzitetu u Nišu.

Pre dve godine završili smo empirijsko istraživanje na temu “*Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i odnos aktera prema evrointegracijskim procesima*”, na uzorku od 1.800 ispitanika na prostoru Srbije, Bugarske i Makedonije i objavili rezultate.

¹ Redovni profesor i rukovodilac Projekta 149014D, Filozofski fakultet, Niš.

Planiramo da nastavimo sa dugoročnim istraživanjima kompleksnog problema uloge kulture u društvenim promenama. Sledeće godine predviđamo dva empirijska istraživanja na teme: “*Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na Balkanu*” i “*Protivrečnosti socijalizacije školske omladine u uslovima tranzicije i kultura mira u Srbiji i na Balkanu*”.

Očekujemo da proširimo prostor istraživanja i na nove zemlje i aktivno ih uključimo u naš projekat, kao i njihove istraživače i institucije.

Dosadašnja istraživanja upućuju na zaključak:

– da Balkan ima moćnu i kompleksnu ontologiju i da, pored svih razlika, postoji i odedeno kulturno jedinstvo ovog geoprostora;

– da kultura nije nevina, kada su u pitanju dezintegracija i proizvodnja međuetničkih sukoba na ovim prostorima;

– ako se ratovi začinju u glavama ljudi, onda i promena, tj. borba za mir, mora biti delo svesti i akcije društvenih aktera. Posebno je neohodno sagledati ulogu kulture u savremenim strukturalnim promenama na Balkanu, koji se kao geoprostor nalazi između retraditionalizacije i modernizacije, između kulture zavisnosti, imitativne modernizacije i kulture emancipacije i razvoja.

Kultura mira stožerna je kategorija našeg angažmana; tačnije, nastojimo da – istraživanjem kulturnih orijentacija i promena u sistemu vrednosti, ali i istraživanjem strukturalnih nejednakosti, strategija razvoja i aktera, borbe za promene u sistemu raspodele društvene moći – kulturu mira povežemo sa razvojem, integracijama i emancipacijom čoveka.

Istraživanja ovih pitanja, koja su predmet našeg projekta, značajno je tim pre jer se danas, u uslovima dominacije neoliberalnog diskursa u ekonomiji i politici, kultura našla u maćehinskom odnosu podređenosti i marginalizacije. Ponovo su na delu brojni fetiši, redukcionizmi i stereotipije koje truju društvenu svest.

Na nauci i intelektualcima je da otključavaju i rastvaraju te nove pseudomitove, da se bore protiv utvara, koje mogu prerasti u nove vampire (krvožedne i razarajuće), da novim saznanjima jačaju osnovne racionalne svesti i demokratske političke kulture građana.

Uveren sam da ćemo našim istraživačkim radom na novom makroprojektu doprineti rastu naših saznanja i afirmaciji kulture mira, razvijanja svesti da, pored kulturne raznolikosti, Balkan kao geoprostor predstavlja jednu istorijsko-sudbinsku celinu, jedinstven prostor geokulture i da njegovi narodi, radi sopstvenog održanja i razvoja i ostvarivanja svoje uloge u svetu, moraju ići zajednički, participirati u regionalne i evropske procese.

Ta ideja o sudbinskoj povezanosti balkanskih naroda, o Balkanu kao krstu i raskršću, o izgrađivanju nove strategije njegovog razvoja i unutrašnje regionalne integracije, kao i evrointegracije, danas mora biti organski povezana sa kulturom mira i pokretima koji tu ideju promovišu. Neka i naša naučna zajednica novim atomima svojih saznanja doprinese njenoj afirmaciji, ali i integraciji balkanskih naroda.

I ma koliko u ovom smutnom vremenu dominacije analitičkog i pragmatičkog uma i instrumentalne racionalnosti izgledalo da je potcenjena uloga intelektualca kao nosioca kritičke samosvesti, valja istaći potrebu reafirmacije njihove uloge na savremenom Balkanu u promociji univerzalnih vrednosti, kao što su mir i sloboda; rečju, u potrazi za strategijom razumevanja, integracije i globalizacije Balkana. Oni svojim stvaralaštvom treba da doprinesu afirmaciji ideje da Balkan bude više most nego granica među narodima i kulturama; više *“krst nego raskrsnica”*, kako je to metaforički definisao jedan veliki balkanski pesnik.

Još jednom, dragi prijatelji, želim svima vama uspešan rad na naučnoj konferenciji, srdačno kolegijalno druženje i prijatan boravak u našem gradu.

PRVI DEO
**ULOGA KULTURA U SAVREMENIM
STRUKTURNIM PROMENAMA NA BALKANU**

UVODNO SAOPŠTENJE

Božo Milošević²

**SOCIOKULTURNE, POLITIČKE I OBRAZOVNE
MOGUĆNOSTI ZA RAZVOJ KULTURE MIRA NA
BALKANU (Osvrt)***

Autori priloga u ovom (prvom) poglavlju su sledeće kolegice i kolege: Nikola Božilović (Niš, Srbija), Ana Mantarova i Mariana Zaharijeva (Sofija, Bugarska), Boris Banovac (Rijeka, Hrvatska), Jovan Živković (Niš, Srbija), Branislav Stevanović (Niš, Srbija), Petre Georgievski (Skoplje, Makedonija), Natalija Jovanović, Suzana Marković Krstić i Lela Milošević (Niš, Srbija), Gordana Vuksanović (Novi Sad, Srbija), Božo Milošević i Tijana Vučević (Novi Sad, Srbija) i Ivica Todorović (Beograd, Srbija).

U osnovnim zamislima, predstaviću priloge koji su napisali pomenuti autori; samostalno ili u koautorstvu. Uporedo sa predstavljanjem tih priloga, osvrnuću se na njihov doprinos razumevanju odnosa geokulture razvoja i kulture mira na Balkanu (kao osnovne teme ovog naučnog skupa).

Pre svega, treba istaći da se četiri priloga bave onim sociokulturnim promenama koje se dešavaju na relaciji nacionalno (ili konkretno-društveno)-globalno; od kojih se jedan prilog više zadržava na pojmovnoj analizi identiteta i stila u kulturi, a još jedan socio-ekonomskom pozadinom rodne (ne)ravnopravnosti koja utiče

² Redovni profesor, Filozofski fakultet, Novi Sad.

* Spremljeno u okviru projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS.

na razvoj kulture mira u Evropi i na Balkanu. Zatim, četiri rada se pretežno bave političkom kulturom (Srba) u kontekstu mogućnosti razvoja kulture dijaloga i kulture mira na Balkanu; od kojih se dva odnose na celinu srpske nacije i srpskog društva, a dva na neke lokalne osobenosti odnosa srpske kulture (i potkultura u okviru nje) i (pod)kultura drugih etničkih skupina. Na kraju, tri rada se bave problemom obrazovanja i njegovim doprinosom razvoju kulture mira na Balkanu i u Srbiji, posebno.

Priloge, za ovu celinu, predstavicu onako kao su i navedeni u Zborniku, ne samo radi lakšeg praćenja izlaganja, nego i zato što ih je uredništvo relativno valjano "poređalo" u smeru od opšteg ka posebnom. Evo o čemu se radi u tim priložima:

Kolega *Nikola Božilović* (Filozofski fakultet, Niš) razmatra problem odnosa identiteta i značenja stila u potkulturi; postavlja jući osnovnu tezu – da su mnogi oblici identiteta (pre svih nacionalni i personalni identitet) danas povezani sa potkulturama. Na osnovu konstruktivne trijade, u tom odnosu – "potkultura – stil – identitet" (koja se razumeva kao "kružni tok"), autor ukazuje na mogućnosti otkrivanja kulturnih obrazaca manjinskih grupa, okupljenih oko sledećih elemenata: pogled na svet, strategije mišljenja, simboličko predstavljanje, vrednosti, verovanja, raspoloženja, ukusi, specifična osećajnost i jezička osobenost. Pri tome, on naglašava da su ti elementi čvrsto uslovnjeni strukturalnim osobenostima društva (pripadnošću klasama, slojevima i neformalnim društvenim grupama); iako dodaje da se ta uslovljenost ne ispoljava u fatalističkom smislu, jer su identiteti u potkulturama pre svega "stvar ličnog izbora u procesu personalizacije" i manifestni pokazatelj kulturne različitosti, otpora i alternative.

Obrazlaganje te svoje osnovne zamisli, kolega Božilović zasniva: prvo, na kritičkom vrednovanju nekih zapažanja u savremenim pokušajima da se problem potkulturnog identiteta isključivo vezuje za rasprave o globalizaciji, pažnju istraživača posebno je "zaokupljalo pitanje očuvanja identiteta lokalne kulture u uslovima njenog prožimanja sa stranim kulturama" (str. 4), a, pri tome, su zaboravljali "važnu stvar", a to je da se savremena urbana društva većinom multikulturalna, jer obuhvataju veliki broj potkultura, odno-

sno subkultura (str. 5); drugo, na ubeđenosti da se moderni društveni poredak (i grupisanje ljudi u njemu) najbolje može razumeti preko šire shvaćenog životnog stila (str. 9), shvaćenog od strane autora kao osnovne forme kroz koju se oblikuju različiti identiteti (str. 8) i, treće, na – iz toga logički izvedenog – razumevanja pojma identiteta (i kulturnog identiteta) kao procesa poistovećivanja pojedinca sa nekom određenom društvenom grupom, iako, pri tome, ipak dodaje da to poistovećivanje ne mora da isključuje iz njega neke univerzalne, opšteljudske vrednosti (str. 12).

Iako je prilog kolege Božilovića uvodnog, pojmovno-teorijskog karaktera, on je pokrenuo jednu važnu temu za razumevanje mogućnosti kulture mira na Balkanu, a ona se odnosi na razumevanje multikulturalnosti/interkulturalnosti kao mnogo složenije pojave od jednostavnog odnosa nekih “globalnih trendova”, s jedne, i regionalnih samodovoljnosti i lokalnih “učaurenosti”, s druge strane. Pri tome, on uključuje u to polje analize značajnu varijablu, koja ukazuje na vrednost kulturnih varijeteta urbane kulture u procesima zadobijanja kulture mira.

Ipak, to zapažanje ostaje – prema našem mišljenju – nedovoljno eksplicirano; uostalom kao i autorovo vezivanje stila isključivo za neko društveno grupisanje (iako se iz “konteksta” njegovog izlaganja vidi da savremene modernizacijske procese vezuje i za procese sticanja “personalnih identiteta”).

Koleginice *Ana Mantarova* i *Mariana Zaharieva* (Institut za sociologiju Bugarske akademije nauka, Sofija /Bugarska/) nas obaveštavaju o onim istraživanjima u bugarskom društvu koja ukazuju na izvesne promene sociokulturnih vrednosti i vrednosnih orijentacija njegovih pripadnika u savremenim procesima njegove “evrointegracije”, kao i na uticaj “društvene inercije” koja koči to rezolutno opredelenje bugarskih političkih i ekonomskih elita. Reč je o takvoj promeni, koju te elite nameću kao poželjan obrazac “prelaska od materijalnih ka postmaterijalnim vrednostima”, ali i o suočavanju sa otporima u “kolektivnoj svesti” Bugara koji se prilagođavaju na nove procese “intenzivne individualizacije” (str. 1).

Naime, pozivajući se na neke istraživače promena koje su se zbile na tom planu u zapadnoj Evropi (pre svih, na Ingelhartu i

Estera, a potom i Helmana), kolegice Mantarova i Zaharieva prihvataju uveliko prevladavajuće mišljenje da su se u zapadnoj Evropi – počev od 70-tih godina 20-tog veka – desile promene vrednosnih orijentacija u smeru od “materijalnih” ka “postmaterijalnim” vrednostima (između 42% i 57%); koje se mogu identifikovati u svakodnevnom životu kao “opadanje” značaja borbe za egzistenciju i narastanje potrebe za “samo-određenjem” i “samo-ispu-njenjem”, kao obeležjem “kvaliteta života” (str. 21-22).

Međutim, u bugarskom društvu – uprkos vrednosnih orijentacija političko-ekonomske elite – poslednjih deset godina se primećuje veliko odstupanje u odnosu na te “zapadno-evropske vrednosti”. Ako su navedene vrednosne orijentacije u zapadnoj Evropi već realnost, u bugarskom društvu je to više “fikcija”, koja pre svega proizilazi iz “kvaliteta života” njegovih pripadnika. U tom smislu, autorke navode podatak da, dok je u zapadnoj Evropi zadovoljno kvalitetom života 77% u Bugarskoj je zadovoljno tek 21% njihovih pripadnika. Posmatrano “sa suprotne strane”, u zapadnoj Evropi je svega 10%, a u Bugarskoj 86% nezadovoljno kvalitetom života (str. 24, *Grafikon 4*). Otuda se, u empirijskim istraživanjima vrednosnih orijentacija u bugarskom društvu, primećuje mnoštvo “ambivalentnosti” u svim sferama društvenog života.

Smatramo da bi bilo interesantno prodiskutovati osnovnu tezu dvaju autorki da su u zapadnoevropskim društvima “postmaterijalne vrednosti” već realnost, s obzirom da se ona prepoznaju kao “radna društva”; prvo, imajući u vidu da navedeni podaci govore da to prihvata oko jedne polovine njihovih pripadnika i, drugo, ako se i dešava takvo “pomeranje” u vrednosnim orijentacijama, postavlja se pitanje da li se to dešava samo usled “unutrašnje logike razvoja” ili je reč o “premeštanju” središta “borbe za egzistenciju” u međunarodni, globalni okvir (a što bi zahtevalo uključivanje u analizu varijable uticaja novoliberalne ideologije u globalizacijskim razmerama). Iz tih okvira, jasnije bi se mogla razumeti ta “vrednosna ambivalentnost” kod bugarskih građana, u ovom periodu postsocijalističke tranzicije.

U prilogu kolege *Borisa Banovca* (Pravni fakultet, Rijeka /Hrvatska/) razmatra se jedan – za osnovnu temu ovog naučnog

skupa – interesantan problem, kao što je problem sličnosti i razlika u kulturnim obrascima između nacionalizma i regionalizma. Prilog je najobimniji u ovom delu *Zbornika* i u njemu se može jasno uočiti širi (teorijski) i uža (empirijski) aspekt analize.

U prvom delu priloga se obrazlaže teza, prema kojoj se nacionalizam i regionalizam shvataju istovremeno kao funkcionalna politička osobina i kao određeni kulturni identitet utemeljenja konkretne(ih) zajednice(a). Razmatrajući problem odnosa nacionalizma i regionalizma (pre svega u evropskim razmerama) i argumentujući to mnoštvom teorijskih promišljanja od strane danas uticajnih evropskih i hrvatskih sociologa-teoretičara (kao što su Turen, Gelner, Smit i dr, a potom i Vrcana i Sekulića), kolega Banovac eksplicira i obrazlaže jednu interesantnu tezu prema kojoj je “ideja zajednice” (koja je vekovima bila dominantna u smislu očuvanja političkog “teritorijalnog načela”) uveliko dovedena u pitanje pod uticajem globalizacije, ali smatra da se “rastakanje” te ideje odvija “bezbolnije” pod uticajem regionalizacije (koja se shvata kao “alternativni način konstrukcije socijalnog prostora, kolektivnih identiteta i društvene solidarnosti”) (str. 45).

Dakle, za razliku od nacionalističke “ideje zajednice” kao relativno zatvorenog teritorijalno-političkog konstrukta koji je dobrim delom u oprečnosti naspram savremenih globalizacijskih procesa, kolega Banovac smatra da se “ideja regionalizma” kao relativno otvorenog “prirodnijeg” sociokulturno-prostornog konstrukta javlja – pre svega u Evropi – kao katalitički podsticaj za brže ostvarivanje globalizacijskih (a, pre svega, “evrointegracijskih”) procesa.

Tu svoju tezu, autor ovog priloga nastoji verifikovati na empirijskim pokazateljima, koji su dobijeni u Hrvatskoj; na primeru istraživanja “regionalnih pod-identiteta” (u “regijama” Istra, Lika i Gorski kotar) i njihovog odnosa prema “nacionalnoj identifikaciji” na početku trećeg milenijuma (istraživanje provedeno 2003. godine). Iako je osnovna namera tog istraživanja bila da se utvrdi (samo) “prostorna identifikacija” (vid. odgovarajući podnaslov na str. 48), što u izvesnoj meri odstupa od prethodne teorijske zamisli o regionalizmu kao sociokulturno-prostornom identitetu, ipak se iz analize može primetiti da su “etnički identiteti” još uvek “jaka va-

rijabla” u hrvatskom društvu; čak i u okviru istog posmatranog “prostora”. Izuzetak je, donekle Istra, u kojoj se regionalna i kosmopolitska identifikacija (tolerantnije) “prelama” kroz nacionalnu identifikaciju.

U tom smislu, osvrt na istraživanje regionalizma u Hrvatskoj potvrđuje Banovčevu konstataciju, iz njegovog zaključka, da je kultura regionalizma “krhka pojava” u odnosu na “nacionalne interese” (str. 54); bar kada se radi o hrvatskom društvu. Otuda on “apeluje” na potrebu izgradnje “racionalnih kriterijuma” tolerancije (koji se – kako on naglašava – mogu nositi sa “količinom strasti” koju generira kultura nacionalizma”) u društvu, ako se i kada se želi pristupati “evrointegracijskim sustavima” (str. 54). Samo istraživanje je interesantno kao pokazatelj koliko (brzo) se pacifikuju nedavni oštri sukobi i koliko je izražena “socijalna distanca” (na Balkanu), posebno između Srba i Hrvata, u pojedinim delovima Republike Hrvatske.

Jovan Živković (Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica) razmatra političko organizovanje kao izraz političke kulture u odgovarajućim društvenim uslovima. To svoje izlaganje, kolega Živković zasniva na prepoznatljivom stanovištu, prema kome se “svaki iskorak iz postojećeg društvenog ustrojstva mora (...) videti kao razgrađivanje unitarnog društvenog koncepta” (str. 58). U tom smislu, on razmatra problem izgradnje “integrativnosti” u srpskom društvu kao izraz Sloterdajkove metafore da su svi njegovi građani “u istom čamcu”.

Svoje izlaganje o političkom organizovanju u Srbiji, kolega Živković je izložio kroz pet tačaka, u okviru kojih on raspravlja o teškoćama kojima se “opterećuje” srpska javnost kada je reč o aktuelnoj potrebi donošenja novog Ustava Srbije, uz naglašavanje da njegova neophodnost ne treba da ispusti iz vida da je potrebno “prevazići” tegobno nasleđe socijalizma, ali da se pri tome ne “sklizne” u neki “lokalni nacionalizam”. Moglo bi se reći da je ovaj Živkovićev prilog “propedeutičkog” karaktera i da iza njega, verovatno, stoji neka šira zamisao o odnosima “ustavne regulative”, društvenog poretka i političkih aktera u savremenom srpskom društvu.

Prilog *Branislava Stevanovića* (Filozofski fakultet, Niš) se odnosi na obrazlaganje karakterističnih obeležja političke kulture Srba i, u izvesnom smislu, može se posmatrati kao komplementaran (početnoj) nameri prethodnog autora. Kolega Stevanović polazi od konstatacije da procesi demokratizacije u Srbiji, uostalom kao i u drugim delovima modernog sveta, nisu spontani procesi; niti da učvršćivanje demokratskog poretka “automatski” vodi promeni političke kulture građana. Na osnovu te konstatacije, autor obrazlaže osnovnu tezu – da unutar srbijanskog biračkog tela postoje izvesni kulturološki razlozi koji otežavaju iskorak iz jednog (autoritarnog) sistema u drugi, demokratski” (str. 71). U stvari, kolega Stevanović obrazlaže uticaj tradicionalističkih vrednosti unutar srpske nacije (i srbijanskog biračkog tela) – kao što su: etatizam, kolektivism, mazohizam i moralna mimikrija – na razvoj političke kulture i njeno dejstvo na demokratizaciju srpskog društva. U tom smislu, autorovo izlaganje može da ima i emancipativan karakter, posebno za političke elite u srpskom društvu. Naime, Stevanović vrlo sistematično izlaže uticaj dve vrste činilaca na oblikovanje osobenosti političke kulture u Srba; prvi se odnosi na izvesne “trajne dispozicije”, koje su se oblikovale tokom istorije i koje pretežno predstavljaju tradicionalističke nedemokratske vrednosne orijentacije, a drugi se odnose na “situaciono uslovljene manifestacije” (str. 72).

U tom kontekstu Stevanović obrazlaže uticaje raznih činilaca na oblikovanje političke kulture Srba. Prvo, on primećuje da je još uvek snažno prisustvo ideala etatizma, sa ideologijom nacionalne države i shvatanjem države kao odlučujućeg činioca oblikovanja društva. Otuda, smatra Stevanović, građani Srbije pokazuju danas veću opredeljenost za demokratiju u sferi politike, nego u sferi ekonomije i dodaje da još uvek prevladava “egalitarni vrednosni sindrom” koji može da bude velika prepreka demokratskoj transformaciji srpskog društva (str. 75). Drugo, još uvek je primetno jako prisustvo kolektivism, koji je – kao vrednost – srastao sa egalitarizmom u vreme socijalizma i dobrim delom blokira individualnu inicijativu i demokratsku potrebu da se preuzime odgovornosti pojedinca za svoju slobodu i slobodu zajednice u kojoj živi. Treće, pored prethodne dve (kolektivističke) vrednosti, tu se još, kao pre-

preke demokratskoj kulturi, navode i obrazlažu neke osobnosti “mentaliteta”, koje imaju – kao i kod pripadnika mnogih drugih etničkih zajednica – dobre i loše strane (kao što su: naivni altruizam, “impuls pravde”, sklonost ka tuzi i patnji, kombinacija gordosti i mazohizma, inat, “snalažljivost” i “domišljatost” kao izraz moralne mimikrije i sl.). Stevanović dodaje da te “mentalitetske” osobine, koje se mogu prepoznati kod nekih pojedinaca koji pripadaju srpskom narodu, ukazuju da kolektivizam u njemu i nije tako snažno prisutan – kao što se često konstatuje – i da se u stvari više radi o specifičnoj mešavini kolektivističkih i individualističkih osobina u istoj ličnosti (str 79).

Stevanovićevo obrazlaganje prepreka izgradnji demokratske političke kulture treba shvatiti i kao vlastito vrednosno stanovište da je potrebno (saznajno i organizaciono) delati na njihovom otklanjanju, kako bi se srpsko društvo brže transformisalo i kako bi živelo u miru sa svojim susedima i samim sobom.

Kolega *Petre Georgievski* (Filozofski fakultet, Skoplje /Makedonija/) priložio je svoj rad sa temom “Kulturna funkcija nastavnog programa”, u kome izlaže svoju zamisao o jednom specifičnom aspektu kulturne funkcije obrazovnog sistema, koja se sastoji u stvaranju i prenošenju kulturnih vrednosti učenicima i studentima u bilo kom tipu društva (str. 88). Kolega Georgievski, kao vrstan poznavalac delokruga i sadržaja sociologije obrazovanja, prvo temeljito pojmovno-teorijski utemeljuje svoju zamisao, a potom izlaže u čemu se sastoje tri ključne kulturne funkcije nastavnog programa; njegova formalna (oficijelna), njegova realna i njegova “skrivena” funkcija (str. 88). Istovremeno, se naglašava da, na razumevanje tih triju kulturnih funkcija nastavnog programa, zavisi i od shvatanja koja se razvijaju u pedagogiji, posebno onih o “vidljivoj” (gde se podrazumeva prenošenje specifičnijih sadržaja i gde je način prenošenja eksplicitniji) i “nevidljivoj” pedagogiji (gde se podrazumeva prenošenje opštijih i širih sadržaja, uz implicitniji način njihovog prenošenja). U stvari, “nevidljiva pedagogija” i nije ništa drugo nego sociologija obrazovanja. Otuda se u tom kontekstu razmatraju i aktuelni ambivalentni procesi globalizacije i

njihov uticaj na nacionalne nastavne programe (kao primer, navodi se slučaj Kanade – M. Barlou i H. Dž. Robertson).

Razmatranje pojma “nastavni program”, kolega Georgievski zasniva na gledištu Pola Vilisa (Engleska) i Pjera Burdijea (Francuska), koje polazi od stava da je svaki nastavni program kulturno uslovljen (str. 89). U tom pogledu, termin “nastavni program” najbliži je značenju engleskog termina “*curriculum*”, iako, ipak, ovaj drugi termin znači i nešto više od prostog zbira predmeta koji pripadaju određenoj sferi obrazovanja; jer “*curriculum*” – pored toga – obuhvata još i globalni pristup programskom sadržaju i načinu na koji se taj sadržaj organizuje i prenosi u nastavnom procesu (str. 89, prema Forkinu). (U engleskoj terminologiji, termin “*syllabus*” se gotovo doslovno može prevesti na srpski jezik kao “nastavni program”).

Nakon temeljitog pojmovnog i teorijskog utemeljenja teme, a uz (eruditno) iznošenje dosta valjanih argumenata iz više teorijskih izvora, kolega Georgijeovski pristupa obrazlaganju navedenih triju kulturnih funkcija nastavnog programa. Pri tome, naglašava da su se, u sociološkoj (i ostaloj) literaturi već oformila dva suprotstavljena gledišta: 1) gledište “levice”, koje se zalaže za demokratizaciju obrazovanja i demokratizaciju u obrazovanju (R. Vilijams) i 2) gledište “desnice”, koje se zalaže za “elitizam” u obrazovanju, ne vodeći mnogo računa o potrebama onih učenika i studenata koji ne postižu nadprosečne rezultate (G. Dž. Bantok). Na taj način, autor ovog priloga smera na kritičko (pre)vrednovanje nekih aktuelnih obrazovnih praksi, koje svode obrazovanje na pogodan “medijum” za obučavanje radne snage za proizvodnju profita, a – mogli bi dodati – i za proizvodnju ideologija (kao npr. u nekim društvima postsocijalističke tranzicije). U takvim uslovima, teško da obrazovanje može da postane činilac emancipacije, bez čega ne može biti ni tolerancije i kvalifikovanog dijaloga. A upravo je to potrebno balkanskim društvima, u njihovom nastojanju da ostvare kulturu mira – kao značajnog oslonca kulturnom kapitalu.

Tri mlade koleginice – *Natalija Jovanović*, *Suzana Marković Krstić* i *Lela Milošević* (Filozofski fakultet, Niš) – izlažu i obrazlažu neke polazne osnove za zasnivanje (teorijskog) modela “dis-

ciplinskog delovanja nastavnika”. Iako to one eksplicitno ne kažu u svom saopštenju, izgleda da se oblikovanje teorijskih modela čini pogodnim za one pojave u društvu koje imaju relativno stabilan i sistemski karakter. U osnovi takve vizije društvenih pojava nalazi se ubeđenost da se one mogu racionalno kontrolisati i usmeravati; što je jedno od bitnih obeležja sistemskog pristupa u nauci. U zamislama autorki ovog priloga disciplinovano delovanje nastavnika u nastavnom odeljenju (ili studentskoj grupi, svejedno) pokazuje se kao sistemska celina koja je podložna modelovanju, a samo modelovanje se razume kao pogodno sazajno sredstvo za usmeravanje učeničke (ili studentske) pažnje tokom nastavnog procesa. Sama ta zamisao je rezultat naslućivanja da se, “poslednjih decenija”, problem održavanja discipline u nastavi višestruko uvećao – usled promena u društvenoj sredini. Naime, promene u društvenoj sredini su poprimile karakter “rizičnog društva” (U. Bek), pa se delovanje nastavnika u nastavnom procesu (u odnosu na učenike, ili studente) više ne može graditi na autoritarnim osnovama.

Iako sama tema više pripada pedagoškom “poučavanju” kako usmeravati mlade ljude u svet saznanja, ipak se primećuje nastojanje autorki da se teorijski dopre do – kako bi kolega Petre Georgievski rekao – “implicitne pedagogije” (ili sociologije obrazovanja). Otuda, autorke ovog priloga insistiraju na tome da je “disciplinsko delovanje nastavnika” specifičan društveni odnos u vaspitno-obrazovnom procesu i da je sam taj (unutrašnji) odnos uslovljen društvenim odnosima u široj zajednici (str. 107). Njihovo zalaganje za prevazilaženjem autoritativnog odnosa nastavnika prema učenicima pledira za razvoj demokratskih društvenih odnosa u vaspitno-obrazovnom procesu, kao primernog društvenog odnosa za (kasnije) društveno delovanje vaspitanika u društvenoj sredini. I, zaista, moramo se složiti sa autorkama da ona vrsta discipline, koja smanjuje samovolju i nemoralan odnos nastavnika, i koja vodi izgrađivanju samosvesti kod vaspitanika, doprinosi da se promeni “životinjstvo u čoveštvo” (Kant, prema str. 107-108).

U prilogu se opisuje devet karakterističnih modela disciplinskog delovanja nastavnika, koji su dobrim delom prepoznati u savremenoj pedagogiji, odnosno – preciznije – didaktici, uz naglašava-

vanje da samom (sistemskom) oblikovanju tih modela prethodi relativno duže istraživanje problema ponašanja učenika u okviru pedagoških, psiholoških, socioloških i interdisciplinarnih proučavanja (str. 115). U tom smislu se ovaj prilog imenuje od strane triju autorki kao “polazni osnovi” za buduće vlastito istraživanje disciplinskog delovanja nastavnika u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji. Ostaje da, u narednom periodu, dobijemo relevantne podatke o tome da li se i koliko menja društveni odnos u vaspitno-obrazovnom procesu i koliko se same obrazovne organizacije (škole, pre svega) prilagođavaju “zahtevima” iz šireg društvenog okruženja za većom demokratizacijom, odnosno dijalogom, tolerancijom, poštovanjem potreba drugih i samopoštovanjem. Balkanska društva imaju posebnu potrebu za tim, a sistemsko delovanje u obrazovnim organizacijama može da doprinese da se te potrebe brže ostvare; naravno pod uslovom da se smisao vaspitno-obrazovnog procesa ne shvati kao što to stoji u motu koje su autorke izabrale za ovaj prilog (jer se teško može braniti teza da je svrha discipline u tome da bi neko “pobedio”, kao što stoji u toj misli Rika Džojnera!).

Rad koleginice *Gordane Vuksanović* (Filozofski fakultet, Novi Sad) o reformi visokog obrazovanja kao činiocu evrointegracije balkanskih društava, kao da zaokružuje jednu podcelinu (kojoj pripadaju i prethodna dva rada) u okviru naše prve celine u *Zborniku*. Autorka ovog priloga eksplicitnije, od ostala dva priloga na temu uloge obrazovanja u razvoju kulture mira na Balkanu, ističe da je jedan segment obrazovanja – visoko obrazovanje – jedan od preduslova kako obimnije i sadržajnije komunikacije sa međunarodnom zajednicom, tako i prevazilaženja ekonomske nestabilnosti sa kojom se Srbija suočava danas (str. 121). Zbog toga se ona usredsređuje na aktuelne probleme u reformi visokog obrazovanja u Srbiji, pledirajući za potrebom da se više razvijaju “interdisciplinarni” sadržaji. Pri tome, autorka na primeru razvoja socioloških saznanja u srpskom društvu pokazuje koliko je interdisciplinarn pristup važan za sagledavanje celine društva i za “unošenje” racionalnih (socioloških) sadržaja u društveni život. Svrha takvog pristupa u obrazovanju (posebno sociologa) je – kako je pisao Maks Veber – da budu “izlaganja naučnih problema na takav način da neškolo-

vana glava, ali sposobna da ih prihvati i razume, te da – što je za nas jedino odlučujuće – dođe do toga da o problemima samostalno misli”, jer je takav pristup “možda najteži od svih pedagoških zadataka” (Veber, prema Vuksanović, str. 125, napomena 3). Autorka navodi i nekoliko podataka iz preliminarnog istraživanja, koje je uradila sa svojim saradnicima na posebnom projektu (na Odseku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, pod nazivom “Uloga studenata u reformi visokog obrazovanja”, koju podržava Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, ove godine). Iz tih podataka se vidi da 59% studenta smatra da je kvalitet studija ispod očekivanja, bar kada je reč o trudu i uložnim sredstvima u reformisanje studija; iako bi njih 84,6% ponovo rado odabralo istu studijsku grupu (str. 127). Iako je reč o jednom užem, preliminarnom istraživanju, iz podataka se naslućuje veliko prisustvo formalizma u koncipiranju novih nastavnih programa (*syllabus-a*) na visokoškolskim studijama u Srbiji. Takav pristup obrazovanju, svakako, nije pogodan okvir za razvoj interdisciplinarnog pristupa saznanju i njegovom prenošenju u obrazovnom procesu. Njegove slabe strane, za sada, primećuju studenti, a, sociolozi (kao što je autorka ovog priloga) ukazuju (predviđaju) na njegove nedostatke koji se mogu umnožiti u budućnosti i koji mogu oslabiti sociokulturnu integraciju u srpskom društvu i srpskog društva u “evrointegracije”.

Mlada koleginica *Tijana Vučević* (asistent sociologije na Fakultetu tehničkih nauka, Novi Sad), zajedno sa svojim profesorom *Božom Miloševićem* (Filozofski fakultet, Novi Sad), analiziraju udeo rodne varijable (posebno žena) na tržištu rada Evrope i Balkana. Taj problem se situira u savremene okvire “rizičnog društva” i “usamljenog pojedinca na tržištu rada”, koje je nametnula novoliberalna ideologija globalizacijske tranzicije. Njihovo izlaganje se oslanja na statističku i sekundarnu građu (do koje su došli istraživači u pojedinim balkanskim društvima), kao i na pokušaje njene sistematizacije u uporednom evropskom i svetskom kontekstu. U tom smislu, prilog predstavlja “sliku” stanja u kome su se našle žene Balkana u savremenim globalizacijskim uslovima.

Koautori ovog priloga posebno naglašavaju specifičnost procesa prilagodavanja (i preorijentacije) pojedinih balkanskih društava, koja su izložena izazovima “evropeizacije” i “globalizacije”. Ta specifičnost se ogleda u tome što su se – prema njihovom gledištu – uobličila tri specifična društvenopolitička polja, koja predstavljaju okvir njihovog “povezivanja” sa ekonomski razvijenim zemljama Zapada: jedan okvir predstavlja već ranije (Grčka) ili kasnije (Slovenija) uspostavljeno članstvo u Evropskoj uniji (EU); drugi se odnosi na zemlje kandidatkinje za EU (Turska, Bugarska, Rumunija i Hrvatska); treći se odnosi na one zemlje koje treba da “zasluže” svoje povezivanje sa EU (Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Albanija) (str. 131).

Dosta iscrpna interpretacija statističkih pokazatelja (koje u ovom osvrtu nije potrebno posebno isticati) o učešću žena na tržištu rada u Evropi i, posebno, na Balkanu, izložena je sa ciljem da se ukaže na društvenoekonomski okvir mogućnosti korišćenja tzv. ljudskih resursa, kao egzistencijalnog okvira za postizanje “rodnog mira” u uslovima prevlasti novoliberalne ideologije. Kako je pristup problemu ovih autora prevashodno sociološki, oni ističu da se, u pozadini navedena tri specifična društvenopolitička polja povezivanja balkanskih društava sa razvijenijim delovima Evrope i sveta, mogu primetiti nejednaki uticaji ideologije jednakosti (u bivšim socijalističkim zemljama) i ideologije “novoproduktivizma” (biznismena i menadžera u kapitalističkim zemljama), kako na emancipaciju, tako i na marginalizaciju žena Balkana na tržištu rada. Pri tome, oni – u stvari – obrazlažu jednu pravilnost koja glasi: U onoj meri u kojoj se na tržištu rada marginalizuje neka grupa u strukturi društva, posebno ako je ona čak većinska – kao što su žene, u toj meri se može očekivati slabljenje “rodne kulture mira” i, sa njom, gubitak jednog bitnog segmenta “sociokulturnog kapitala” tog društva.

Koleginica *Danijela Zdravković* (Učiteljski fakultet, Vranje) priložila je svoj rad o etno-sociološkim osobenostima jedne lokalne sredine na jugu Srbije. Reč je o Vranju, za koji autorka kaže da je reč o specifičnoj sociokulturnoj sredini, koja do sada nije dovoljno istraživana (str. 151). Njeno zanimanje za tu lokalnu sre-

dinu nije samo zbog toga što je i životno vezana za nju, već i zbog nekih sazajnih razloga. Naime, autorka ovog priloga nastoji da svoju zainteresovanost i šire teorijski utemelji u teorijskim zamislima o globalizaciji, posebno u Robertsonovoj ideji o “glokalizaciji”, kao – što i sama autorka naglašava – “simbiozi modernosti i tradicije” (str. 149). Za nju je Vranje i danas takva lokalna zajednica u kojoj se susreće sve ono što se tokom devetovekovne istorije pokazalo otpornim i istrajnim, bilo u pozitivnom bilo u negativnom smislu (str. 158). U njoj, kao u svojevrsnom pokazatelju potkulture raznolikosti i, manje ili više, tolerantnom “suživotu” raznorodnih etno-obeležja u središnjem području Balkana, autorka prepoznaje neke mogućnosti prožimanja – kako srpskih raznolikosti, tako i tih raznolikosti sa isto takvim “koloritom” drugih etničkih grupa. Ko je bar malo vaspitavan i obrazovan na književnom stvaralaštvu Bore Stankovića, može bolje da razume i ovaj prilog kolegice Zdravković.

Prilog *Ivice Todorovića* (Etnografski institut SANU, Beograd) je još jedan rad koji se bavi sociokulturnim osobenostima “lokalnih zajednica”; u konkretnom slučaju Gornjeg Polimnja (koji se bliže prepoznaje kao plavsko-gusinjska oblast, u Crnoj Gori). Reč je o jednom specifičnom geografskom području, na Balkanu, u kome se ukrštaju različiti “etnički identiteti”, sa raznorodnim kulturnim modelima i obrascima na relativno malom prostoru; gde paralelno egzistiraju dve jezičke (srpska i albanska) i tri verske/konfesionalne (pravoslavni, muslimani i katolici) skupine, ali uporedo sa njima i naki “novi identiteti”, kao što su: bošnjački, crnogorski, malisorski i jugoslovenski (str. 163).

Prema tvrdnji samog autora priloga, ovaj rad je deo šire studije, koja je zasnovana na strukturnom etnološko-antropološkom pristupu, a nastala je na osnovu neposrednih terenskih istraživanja i iskaza velikog broja kazivača različitih etničkih pripadnosti (str. 161). Namera autora je da ukaže na potrebu sazajnog razumevanja kako se prožimaju – “na terenu” – različiti etno-kulturni obrasci, kako bi se moglo akciono delovati u smeru razvijanja kulture mira u lokalnim sredinama Balkana.

RASPRAVA

Mirjana Kristović³

MEDIJSKA KULTURA KAO ČINILAC DRUŠTVENIH PROMENA. U radu, koji su potpisala tri autora, propituje se kako medijska kultura u određenom kontekstu može biti činilac društvenih promena u društvima koje nazivamo tranzicionim društvima. Nakon pojmovnog definisanja medijska kulture, načinjeno je razgraničenje zašto se koristi sintagma “medijska kultura” umesto, u domaćoj literaturi mnogo prisutnijih, sintagmi “masovna kultura” i “popularna kultura”. Obrazloženje je pronađeno, pre svega, u pristupu Daga Kelnera ovoj problematici, koji smatra da je medijska kultura primereniji naziv za one fenomene na koje se odnosi zato što u sebe uključuje ne samo kulturne sadržaje, već i celokupan proces produkcije kulturnih sadržaja i sredstva kulturne produkcije, odnosno savremenu medijsku tehnologiju. Dominantna odlika medijska kulture jeste njena komercijalizacija i komodifikacija, zbog čega se može postaviti pitanje kako takva medijska kultura na ovim našim prostorima može biti faktor društvenih promena. Ako je tržište osnovna odlika i imperativ kulturne produkcije, onda je pitanje koliko vladavina tržišta i komercijalnih vrednosti može da učini mogućim prisustvo onih vrednosti koje ne postižu komercijalne efekte... Ovakav pristup poimanja kulture može biti zanimljiv sa aspekta upotrebe medijske tehnologije u sprovođenju eventualnih društvenih promena. Tehnologija nije neutralna, ona je kulturno, vrednosno i politički uslovljena, zbog čega su autori priloga smatrali da je relevantno sa ovog aspekta tretirati doprinos medijske kulture društvenim promenama.

Boris Banovac⁴

O DVA MODELA SOCIJALNE INTEGRACIJE U SUVREMENOSTI. Osnovna misao koja me je vodila u pisanju priloga

³ Docent, Filozofski fakultet, Niš.

⁴ Redovni profesor, Pravni fakultet, Rijeka (Hrvatska).

koji sam priložio organizatorima skupa bila je da se pokušaju na neki način valorizirati dva osnovna modela socijalne integracije u suvremenosti; s jedne strane, ovaj koji je dominantan i koji vuče svoje porijeklo sa nastankom modernog društva na Zapadu, odnosno pitanje nacionalne integracije i sa druge, alternativni model integracije, a to je regionalistički. Nacionalna integracija je danas dosta problematična u tranzicijskim zemljama, iako smo svi bili obuzeti tim mehanizmom i modelom nacionalne integracije, naročito nakon raspada bivše Jugoslavije. No, ova je integracija sporna i sa stajališta evropskih integracija, prema kojima smo svi mi, na ovaj ili onaj način, nekako usmjereni. Evropske integracije reduciraju značaj nacionalne integracije, te se postavlja pitanje alternativnih modela socijalne integracije; jedan od njih je i regionalizam. Na empirijskim primerima iz Hrvatske, koje sam naveo u radu, pokazuje se ipak potvrda osnovne pretpostavke da nacionalna integracija prvenstveno potencira sukobe... Regionalizam se u Hrvatskoj pokazao kao jedna dosta realna alternativa izazovima koje sa sobom nosi nacionalna integracija. Evropa regionalizam razvija kao jednu, rekao bih, skrivenu agendu ili jedan program koji u javnosti nije prezentiran u onom značenju koje on stvarno ima. Zašto je to tako? Pre svega, zbog toga što nadležni u Briselu na terenu moraju razgovarati sa nacionalnim vladama, a ne sa regijama. No, u bliskoj perspektivi objedinjena Evropa ne može se sagledavati kao Evropa nacionalnih država.

Petre Georgijevski⁵

GLOBALNA, UNIVERZALNA I NACIONALNA KULTURA I GEOSTRATEŠKI INTERESI. Neka od pitanja koja sam naveo u rezimeu svog rada nisam uspeo da do kraja razvijem u verziji koja je publikovana. Na primer, kako globalizacija utiče na nastavni program? Na primeru Kanade, o čemu pišu dva autora – Mod Berlou i Heder-Džejn Robertson – u interesantnom članku “Homogenizacija školstva” u zborniku radova pod naslovom “Glo-

⁵ Redovni profesor, Filozofski fakultet, Skoplje (Makedonija).

balizacija”, preveden je i na srpski jezik (Clio, Beograd, 2003). Radi se, zapravo, o amerikanizaciji kanadskog nastavnog programa, do te mere da se koriste i udžbenici iz SAD, što ranije uopšte nije bila situacija. Otvaraju se veoma važne teme, kao što su pitanje globalizacije i globalne kulture i u kojoj meri se to poklapa sa konceptom univerzalne kulture. Zatim, kakav je odnos između univerzalne i idiosinkratne kulture ili onoga što Danijel Bel određuje kao specifičnost svake zemlje (geografski položaj, toponimi, običaji, kultura i ono što se teže definiše, *a la* Hegel, kao duh naroda. U sferi obrazovanja postavlja se pitanje značaja Bolonjskog sistema, koga, na primer, Oksfordski univerzitet u Engleskoj ne prihvata i drži se svoje viševjekovne tradicije. Nedavno je jedno istraživanje u Sloveniji pokazalo da studenti, putem kredit-transfer sistema, mnogo manje iščitavaju izvornu literaturu u celosti, već je čitav sistem zasnovan na mnoštvu međusobno nepovezanih delova. U naše se vreme ispit iz teorije socijalnih učenja nije polagao pre nego što se pročita makar po jedno delo najvažnijih predstavnika, počevši od Platona i Aristotela do Dirckema i Vebera. Sada student ima pravo da se žali ukoliko ga opteretite knjigom od dve ili tri stotine stranica. Zato je u pravu Difur kada u jednom broju “Le Mond Diplomatique”-a postavlja pitanje: “Ko ubija Univerzitet?”. Student može da dobija kredite za svoju sportsku aktivnost, ali ono što istinski čini kulturu – jezik, književnost, pismenost – teško da se može nadoknaditi samo kreditima, ukoliko iza toga ne stoje predani individualni rad.

Krajem devedesetih godina prošlog veka američki profesor K. Klement održao je predavanje na Filozofskom fakultetu u Skoplju na kome je govorio da Makedoniji nisu potrebne oružane snage. Ja sam ga onda upitao da li je on upoznat sa istorijom Makedonije i uopšte Balkanskog poluostrva, kao i sa aspiracijama prema Makedoniji nekih od zemalja u njenom okruženju. Zašto se sama Amerika toliko naoružava, da li joj pretila opasnost od Kanade i Meksika? Nije mi znao ili nije hteo odgovoriti. Kasnije, za vreme večere, u razgovoru se ispostavilo da nije upoznat sa istorijom Balkana i njegovim ambivalentnim istorijskim tendencijama. Na primer, kada je Austrougarska osvajala Balkan, kao tip društva ove je zemlje ukla-

pala u postojeći globalni društvenih sistem, gradila se infrastruktura, putevi, železnice... S druge strane, osmanlijsko carstvo, zasnovano na pljačkaškoj privredi, nije gradilo železnice, puteve, samo džamije i amami, o čemu govore materijalni ostaci. A Balkan je, pre dolaska Turaka, bio i ekonomski i kulturno razvijeniji od tog Zapada koji mu danas kroji sudbinu. Kasnije, kada je profesor Klement prošao kroz Tetovo i okolna sela na putu za Ohrid, video je u nekim selima albanske kuće sa visokim ogradama i puno dece, dok kod makedonskih stanovnika takvih ograda nije bilo, a u dvorištima po jedno ili dvoje dece. Ovom i naknadnom posetom Ohridu, on je shvatio različite kulturne obrasce Makedonaca i Albanaca, o čemu pre toga ništa nije znao.

Geostrateški interesi velikih zemalja u alijansi sa ljudima sa ovih prostora koje jedino brine održavanje dostignute političke moći i ličnog bogatstva, dovode do toga da je život na ovim prostorima još uvek opterećen brojnim ekonomskim i kulturnim traumama. Na primer, šta je postignuto u Makedoniji sa Ohridskim sporazumom i Badinterovim principom: institucije slabo funkcionišu, vrši se unutrašnja dezintegracija celog sistema. Balkanskim društvima nedostaje unutrašnja integracija, socijalna i etnička, a naveliko se razmatra uključivanje u Evropsku uniju. To je jedna nepremostiva protivrečnost. Stopa siromaštva u Makedoniji je već 30%, stopa nezaposlenosti je 40%, o kakvoj integraciji govorimo? Gde su danas radnici sa svojim štrajkovima i protestima? Iščezavaju kategorije!

Slažem se s kolegom Banovcem da treba razvijati regionalizam, u smislu da će integrisaniji region brže da se integriše u EU. To je tačno, ali se treba čuvati površnih teza. Šlezinger je lepo rekao da Hrvatska i Makedonija više ispunjavaju uslove za učlanjenje u EU nego Bugarska i Rumunija, ali će zbog geostrateških interesa velikih sila prvo ove dve države pristupiti EU. A Makedonija je sa svojih dva miliona stanovnika tek predgrađe jednog velikog evropskog grada. Jens Rojter, naučni saradnik u Institutu za geostrateška istraživanja u Minhenu, ("Nova Makedonija", 05. 07. 1995) izjavio je sledeće u jednom intervju: "Mislim i ubeđen sam da bi jedini normalni zadatak bio pomoći Makedoniji, jer iz Brisela mora da se vidi šta se dešava ovde i zna se da bi za briselska merila

bilo 'sitnica' ono što bi za Makedoniju značilo efektivnu pomoć... Mislim da Albanci ovde imaju sva prava kao manjina". Mi možemo govoriti o miru i kulturi mira, ali glavna geostrateška pitanja ne zavise od nas. Imam na pameti Merloa. Njegovu je knjigu još davne 1937. godine prevela Isidora Sekulić i on je bio veliki prijatelj Jugoslavije. On je u jednom intervjuu osamdesetih godina prošlog veka izjavio, pored ostalog, da je u to vreme naša zemlja imala najotvoreniju granicu prema Albaniji, ali je i upozoravao da se zbog toga sa njom mogu desiti i neke strašne stvari. Na to nisu obratili pažnju političari, kao što ni danas mnogi ne shvataju da tzv. Albansko pitanje mogu da iskoriste velike sile u svojim igrama na Balkanu. U tom smislu, dešavanja oko Kosova i Metohije indikativna su. Naime, govori se o uslovnoj nezavisnosti; zatim će, kroz godinu-dve, ona prerasti u potpunu nezavisnost. U sledećoj fazi, Albanci će govoriti kako jedan narod ne može da živi u dve države i zatražice organizovanje referendum za spajanje sa Albanijom. Nakon toga, ili istovremeno, na dnevi red će doći prostor zapadne Makedonije, kao i deo Crne Gore i preševske oblasti u Srbiji. Da li će se ovaj scenario ostvariti, videćemo. Moguće je da će biti stvorena jedna nova država sa nesagledivim posledicama po mir na Balkanu, a i šire, o kojem mi razgovaramo danas. Da li naše rasprave onda imaju neku vrednost? Ja ovde i dolazim zato što još uvek verujem u njihovu svrsishodnost, bar u onom smislu Pola Lazarsfelda da sociolozi treba da vode računa kakav materijal ostavljaju budućim istoričarima i sociolozima.

I još samo dve-tri rečenice o obrazovanju. Poznato je da je Dirkem bio jako kritikovan zato što je tražio disciplinu u školama. Savremeni sociolozi obrazovanja, među kojima i Hergrejs, danas brane Dirkema, naglašavajući da se ne može vršiti obrazovanje bez discipline u školama. Aktuelno je i pitanje da li autoritarni ili demokratski tip nastave dovodi do edukacije? Jedan francuski autor – Usej (J. Houssey) – napisao je knjigu "Autoritet ili vaspitanje" u kojoj navodi da nastava koja je zasnovana na autoritetu i nije edukacija, već deedukacija. To je nastava zasnovana na strahu učenika od autoriteta. A kakva je naša nastava, treba da pokaže ovaj projekat, odnosno njegova realizacija i analiza rezultata istraživanja.

STRUKTURALISTIČKI POGLED NA ETNIČKE RAZLIČITOSTI. U svom radu ograničio sam se na oblast Gornjeg Polimlja i želeo bih da malo pojasnim razloge toga. Ta je oblast živa laboratorija za istraživanje etničkih identiteta. Na relativno malom prostoru obitava mnoštvo različitih etničkih samoodređenja koja se drastično menjaju u, širim istorijskim razmerama posmatrano, kratkim vremenskim odsečcima. Meni su posebno indikativna bila popisna izjašnjavanja iz 1961, 1991. i 2003. godine. Recimo, 1991. građani muslimanske veroispovesti srpskog govornog jezika na ovom prostoru su se u više od 90% izjasnili kao Muslimani, a 2003. taj je odnos bio 3:1 u korist Bošnjaka, sa tendencijom daljeg povećavanja ove razmere. Sa druge strane, broj Srba u poređenju sa brojem Crnogoraca je 1961. i 1991. godine bio zanemarljiv, da bi se 2003. najveći broj građana pravoslavne veroispovesti srpskog govornog jezika izjasnilo kao Srbi. Vrlo je interesantan primer i Malisora, Albanaca katoličke veroispovesti, koji nemaju mogućnost samostalnog izjašnjavanja, iako u stvarnosti funkcionišu kao potpuno zasebna celina u odnosu na Albance muslimane – međusobno se ne žene i udaju, niti ima ikakvog kulturnog prožimanja. Čitav rad je nastao na osnovu obimnih terenskih istraživanja obavljenih 2005. godine, dopunjenih najnovijim saznanjima, te predstavlja uvod u jedan širi kontekst proučavanja... Meni su najzanimljivije bile izvorne izjave kazivača iz kojih se jasno mogu videti i prepoznati povodi konkretnim etničkim pristajanjima. Navodim izjavu jednog kazivača koji se deklariseo kao Srbin, a pokušao je da mi objasni da je nekadašnje pristajanje uz etničku odrednicu “Crnogorac” označavalo viši stepen identifikacije sa srpstvom, a da su danas najveći “Crnogorci” Albanci i Muslimani. Sa druge strane, Muslimani sa izraženijom svešću o srpskom poreklu češće pristaju uz određenje “Musliman” dok je onim drugima bliže samoodređenje “Bošnjakom”...

⁶ Naučni saradnik, Etnografski institut Srpske akademije nauka, Beograd.

Različitosti na kojima počivaju identiteti treba da budu uzimane u obzir i kada se govori o drugačijoj optici gledanja homogenizovanog Zapada prema ovim prostorima. Preovlađujući katolički i protestantski verski identiteti, zasnovani na romanskom i germanskom etničkom poreklu, sadrže u sebi brojna nerazumevanja za slovensko-pravoslavni identitet i koliko god uprošćeno zvučala, mnoga se nerazumevanja mogu shvatiti ukoliko se svedu na ovakav bazični geopolitički kod. Stoga insistiram na strukturalističkom metodološkom pristupu u smislu svođenja naizgled jako komplikovane stvarnosti na neke bazične strukturne relacije koje nam mogu pomoći da razrešimo doživljavanja izvesnih etičkih relacija kao teško prihvatljivih. I aktuelni srpski problem – Zašto su svi protiv nas? – može se na toj osnovi objasniti kao logična različitost proizašla iz pripadnosti slovensko-pravoslavnoj civilizaciji, nasuprot drugačijoj kulturno-civilizacijskoj zoni zapadnih zemalja i zemalja sa islamskim konfesionalnim određenjem.

Dragana Zaharijevski⁷

“BALKANSKI SINDROM” KAO VREDNOSNA ORIJENTACIJA. Porodičnu kulturu sagledavam preko duboko ukorenjenog tradicionalističko-autoritarnog sindroma, koji, oslanjajući se na vrednosne obrasce “patrijarhalizam” i “seksizam”, neguje dominantnu opoziciju “muški pol” i “ženski pol”. Polazeći od pretpostavke da je reč o “balkanskom sindromu”, ova vrednosna orijentacija se u radu razmatra kao inhibitorni faktor za proces kulturne i socijalne tranzicije, a samim tim kao nešto što može da bude prepreka za evrointegracijske procese. Smatram da takva jedna porodična kultura koči sve ono što bi moglo da nas na jedan lakši način uklopi u ono što se zove globalno. “Balkanski sindrom” kao vrednosnu orijentaciju posmatram preko predrasuda i stereotipa i pokušavam da taksativno razotkrijem šta se nalazi iza predrasuda u muško-ženskim ulogama, predrasude o reprodukciji, predraduse o porodici kao utočištu i predrasude o braku kao kontroli seksualnosti. “Balkanski sindrom” je kulturni znak koji upućuje na kontinuitet i

⁷ Vanredni profesor, Filozofski fakultet, Niš.

duboku ukorenjenost obrasca porodičnog života u modelu koji je definisan kao tradicionalan. Preduzeta analiza odnosi se na tri nivoa: *istorijskom*, koji se oslanja na istorijsku građu o porodičnom životu, *sociološkom*, gde se porodica posmatra kao strukturisana društvena grupa sa određenim funkcijama, ali i sa promenljivim oblikom, i *kulturološkom*, gde se govori o značaju predrasuda i stereotipa. Tek se kombinacijom ovih nivoa može steći celovit uvid u to šta se dešava sa porodičnom kulturom i porodičnom strukturom. Problem balkanske porodične kulture uključuje neminovno sve specifičnosti izazvane regionalnim, nacionalnim, religijskim, istorijskim i ekonomskim uslovima. Otuda je neophodno govoriti o strukturi svakodnevnog porodičnog života u specifičnim regionalnim kulturnim arealima. Polazeći od toga da se kultura shvata, prema Lesli Vajtovom određenju, kao entitet *sui generis*, ne gubi se iz vida to da porodična kultura jeste proizvod prethodne kulture i kulturnih činilaca. Zastupnik sam teze da porodičnu kulturu na ovim prostorima moramo da dovedemo u vezu sa porodičnom kulturom i strukturom porodične zadruge, koja jeste specifična i za Balkansko poluostrvo... Patrijarhalizam posmatram kao društveni odnos u kojem se neguje porodična hijerarhija po polu i daje prednost muškom principu u odnosu na ženu; u radu upućujem kako se ova patrijarhalna paradigma može proveriti preko konkretnih indikatora i statističkih podataka koji ukazuju na postojanje određenih neravnopravnosti koje su specifičnosti našeg društva. Sve uspostavljene relacije jesu pokušaj da se odgovori na suštinsko pitanje: Ako je porodična kultura na Balkanu još uvek dobrim delom prožeta tradicionalističko-autoritarnim sindromom, kako je moguće sa tim vrednosnim obrascem pratiti i uključiti se u proces socijalne i kulturne tranzicije? Kandidujem za dalji razgovor ovo pitanje kao važno.

Branislav Stevanović⁸

NAZNAKE O POLITIČKOJ KULTURI SRBA. Veći broj rasprava o političkoj kulturi Srba ne govori o kulturi, već o psihosocijalnim preprekama u srpskom mentalitetu u dostizanju stanja demokratije. Zato mi je bilo bitno da na samom početku istaknem

⁸ Docent, Filozofski fakultet, Niš.

da u svakoj političkoj kulturi treba razlikovati dve stvari: *trajnije dispozicije*, nastajale tokom vekova i *situaciono uslovljenu manifestaciju*, nešto što traje mnogo kraći vremenski interval. Tako se, recimo, za srpsku političku kulturu najčešće vezuju sledeće karakteristike: tradicionalizam, autoritarni identitet, karakter grupnih identifikacija, ksenofobija i ambivalentni odnos prema liberalnom obrascu uređenja društva. U ovako postavljenim relacijama teško da je razgovor o političkoj kulturi Srba završen. Šta onda preduzeti da bi se Srbija približila Evropi na koju je civilizacijski upućena? Unutar srbijanskog političkog tela postoje izvesne kulturološke razlike, te sam pokušao da u radu ukažem na neke uzroke toga. Posebno sam apostrofirao vrednosti poput *etatizma*, *kolektivizma* i *moralne mimikrije*. Koreni etatizma leže u pređašnjem socijalističkom periodu koji je trajao pedeset godina, a verovatno i u porodičnoj zadruzi, o kojoj je malopre govorila koleginica Zaharijevska. Kolektivizam označava preferiranje grupnih interesa nasuprot individualnim, pomanjkanje osećaja za individualne napore u postizanju postavljenih ciljeva. Kao poseban problem sada se postavlja zahtev za individualizacijom Srbije u uslovima opstanka ovakvih vrednosti u kolektivnom pamćenju i izlaskom pojedinca na istorijsku pozornicu... U skladu sa naslovom ovog našeg naučnog skupa, kultura se baš i nalazi u strukturi društva, a unutar nje i politička struktura. Polako dolazi vreme u kojem treba da se oslobađamo straha od slobodnog iznošenja sopstvenog mišljenja. Nije srpski mentalitet toliko kolektivistički usmeren, on je i vrlo egoistična, ukoliko se na njega nakaleme neke od vrednosti savremene civilizacije koje upućuju na hedonizam i individualizam. Ne treba ispustiti iz vida i trenutni nered u galimatijasu vrednosti na srpskoj političkoj sceni, pa ne bi škodilo, u skladu sa predstavljanjem ovog rada od strane prof. Miloševića, da i među srpskim političarima započne preispitivanje o moralnom i nemoralnom ponašanju, jer vrlo često baš oni postaju uzori običnim ljudima za preuzeta ponašanja u njihovim svakodnevnim životima.

POTKULTURNI IDENTITETI. Postoji jedna stara izreka o srpskom mentalitetu koja glasi otprilike ovako: *Srbin čuti dok se ne naljuti, a kad se naljuti, onda čuti k'o zaliven!* A što se tiče mog rada, on je specifičan u odnosu na druge. Ja sam se opredelio za istraživanje potkulturnih identiteta, pomalo iz ličnih razloga, a mnogo više zbog toga što su oni do sada najmanje istraživani i ne slove u zvaničnoj literaturi kao preterano interesantna oblast. Moj je rad teorijski fundiran i ja očekujem da tek u našem daljem istraživačkom radu na projektu potvrdim ili opovrgnem neke od iznetih teza. Iza vrlo korektnog prikaza ovog rada od strane prof. Miloševića, ja se već sada pitam otkud priča o identitetima, pa još potkulturnim. Odgovor na ovo pitanje jeste i odgovor na neka suštinska pitanja, između ostalih, i kako sačuvati sopstvenu posebnost u okviru globalizacijskih tendencija, a da se pritom ne padne na nivo provincijalizma i izolacije. Kod malih naroda uvek dolazi do bojazni i straha od zatiranja sopstva, ali sam ja uvek na početku optimista u pogledu očuvanja sopstvenog identiteta pred nadirućom globalizacijom. Globalizacija je objektivni proces, nje se ne treba bojati, već je treba dočekati spremno. Potkulturni identiteti, zajedno sa personalnim identitetima, ponajpre su stvar ličnog izbora i ja bih se u budućem istraživačkom radu upravo njima bavio. Čovek jeste biće kulture i društva, stavlja se pod zajednički krov globalnih identiteta, međutim, antropološki posmatrano, čovek je i samostalno i individualno biće koje u svom delanju neizostavno uključuje određeni senzibilitet, afektivno učestvovanje, stvari doživljajne prirode i slično... Identitet je zgodna metafora za prepoznatljivost, a potkulturni identitet pripada grupi kolektivnih identiteta, ali se s obzirom na slobodu izbora stila od strane individua, ne isključuje iz oblasti individualne identifikacije. To je moja osnovna teza. Takođe, smatram da je istraživanje identiteta otežano, jer, uprkos jasnoj teorijskoj operacionalizaciji, poseduje elemente koje je teško uhvatiti; što ga više istražujete, to vam se čini da je dalji od vas.

⁹ Redovni profesor, Filozofski fakultet, Niš.

PRIMORDIJALNI ODNOSI U SAVREMENOSTI. Pre-noseći iskustva sa jednog mikroprostora, u svom radu bavim se preobražajem primarnih odnosa, s obzirom da smatram da su oni zanemarljivo razvijeni u većim prostornim sredinama, kakvi su, na primer, megalopolisi. Prostorno-vremenske koordinate mog budućeg istraživačkog rada u okviru potprojekta *Međuetnički odnosi i kultura mira na Balkanu* usmerene su na grad Vranje sa svojom okolinom, bez koje on ne funkcioniše na pravi način. Savremeni primarni odnosi u Vranju bazirani su na tradicionalnosti, koju sagledavam kao pozitivnu funkciju, jer se u malim sredinama ne može drugačije funkcionisati. Takođe, u bliskoj su vezi i sa operacionalnim određenjem primordijalnih odnosa u interpretaciji Kliforda Gerca, uglednog američkog antropologa, jer se u razrivenom društvenom sistemu u provincijama institucionalni odnosi zamenjuju primarnim odnosima, oni postaju parainstitucionalni odnosi; familijarizmi i solidarizmi u institucijama gde god da ste. Zašto se onda Vranjanci identifikuju sa svojim istaknutim precima, kao što su Justin Popović, Bora Stanković i Đorđe Tasić? Zato što smatraju da kulturni velikani iz prošlosti predstavljaju naše blago, dok je sadašnjost izraz aktuelnih geostrateških i geokulturnih dešavanja kojima su podvrgnuti ovi naši prostori, sa kojima ćemo se suočavati onako kako najbolje znamo i umemo.

U svom radu oslanjam se na teorijski i sekundarno iskustveni sadržaj. Zastupljen je etno-sociološki pristup, odnosno pokušaj sociološke intervencije u polju etnološke nauke, što dodatno izaziva podozrivost etnologa. No, nadam se da će sa zaživljavanjem terenskog rada sve ove otežavajuće okolnosti na teorijskom nivou nestati, otvarajući tako mesto za saradnju pripadnika različitih društvenih disciplina u razmatranju važnih kulturoloških fenomena.

¹⁰ Magistar socioloških nauka, Učiteljski fakultet, Vranje.

KRITIČKI OSVRT NA EKSPLICIRANE RADOVE. Kako ovaj naš razgovor treba da bude, pre svega, dijalog, osvrnula bih se na sadržaj tri eksplicirana rada. Generalno posmatrano, a na tome sam insistirala i na našem prošlom okupljanju posvećenom raspravi o pojmu kulture mira, svaki razgovor o kulturi mira trebalo bi da okuplja pojedince čiji diskurs ide u pravcu njene afirmacije. Stoga mi je, uz dužno poštovanje prema prof. Georgievskom, danas zasmetala njegova priča o visokim zidovima koji odvajaju albanska imanja od makedonskih i o velikom broju dece u albanskim porodicama, to liči na kolokvijalni srpski i makedonski diskurs. Za koleginicu Danijelu Zdravković imam pitanje koje se tiče njenog iskaza na 159. strani u zborniku radova: “Globalizacija je izazvala oživljavanje lokalnih zajednica i osobenosti vezanih za tradiciju i tradicionalne obrasce društvenog života”. Molila bih koleginicu za konkretniju elaboraciju ovog iskaza, kao i naslova samog rada. Jer, ja Vranje razumevam kao celinu različitih etničkih kultura i pripadnika različitih etničkih grupa, a Vi u svom radu govorite o Justinu Popoviću. Šta je sa multietničkim i multikonfesionalnim sastavom vranjanskog prostora ili se kod Vas uspostavlja znak jednakosti na relaciji Vranje-Vranjanci-Srbi? Meni lično smeta takav pristup i smatram ga neprimerenim. I još jedno pitanje za koleginicu iz Bugarske, koja vrlo inspirativno piše o inkliniranju od materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednostima na Zapadu. To je meni vrlo zanimljivo zapažanje i ja bih zamolila za dodatno pojašnjenje ove tranzicije, s obzirom na činjenicu da je zapadno društvo komercijalno, potrošačko i komodifikovano društvo u pogledu kulture.

Tijana Vučević¹¹

ŽENE KAO NAJBROJNIJA MARGINALNA GRUPA. Smatra se da je jedno od najznačajnijih i najkompleksnijih pitanja, koje proističe iz sintagme “kultura mira”, pitanje da li je o njoj

¹¹ Asistent, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad.

uopšte moguće govoriti u okviru takvog sistema koji počiva na diskriminaciji i dominaciji, nejednakosti i neravnopravnosti. Uključivanje u celu priču jedne rodne dimenzije neophodno je iz razloga što se ne može govoriti o bilo kakvoj kulturi, a posebno kulturi mira, sve dok postoji isključivanje najbrojnije marginalne grupe iz svih društvenih segmenata, a to su žene. Tektonski poremećaji koji su poslednjih decenija prošlog veka zahvatili svet, u velikoj meri su promenili konfiguraciju epohe. Globalizacija tako postaje zbirno ime za sve vrtoglave promene društvenih, kulturnih, političkih i ekonomskih struktura. Isto tako, procesi demokratizacije i tranzicije, koji su u velikoj meri zahvatili savremeno srpsko društvo, ali i ostala balkanska društva, otvorili su prostor da se mnoga pitanja koja su prethodno u velikoj meri bila marginalizovana na listi društvenih prioriteta konačno postave u prvi plan. Jedno od njih jeste rodna ravnopravnost, odnosno rodna jednakost, a u okviru toga i rodna dimenzija fenomena zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti žena. Naš je rad imao za cilj da sociološki problematizuje sva bitna pitanja koja su u vezi sa ženskim radom, a naročito uticaja globalizacijskih promena i procesa na tržište rada, budući da je tu rodna segregacija ne samo najvidljivija i najprisutnija. Razmatra se samo jedna forma globalizacije, koju u sociološkoj terminologiji neretko nazivaju i “turbo-globalizacijom”, koja je na različite načine uticala na položaj žene, pre svega u oblasti socijalnih i ekonomskih prava. Radi se o tome da je novoliberalna ideologija, kao set ekonomskih politika i ideoloških projekcija društva, dovela do nekih pozitivnih i negativnih efekata kada je reč o zapošljavanju žena. Pozitivni efekti sadržani su u procesu poznatijem pod nazivom “feminizacija radne snage”, tj. povećanje uključivanja žena u korpus plaćene radne snage, čime im je globalizacija omogućila veće mogućnosti za sticanje i kontrolisanje prihoda, te da se time odmaknu od patrijarhalne strukture društva koja ih je do tada isključivo vezivala za sferu porodice. Paralelno sa ovim procesima, teče i njihovo zapošljavanje na slabije plaćenim radnim mestima sa niskim nadnicama i nesigurnim poslovima. To je i polje na kojem dolaze do izražaja protivrečnosti novoliberalne ideologije: došlo je i do “feminizacija nezaposlenosti”, odnosno povećanog učešća žena u ukupnom

broju nezaposlenih. Takođe je i podela na tipično muške i tipično ženske poslove, koju neguje patrijarhalno društvo sa svojim stereotipima, dovela je do toga da se žene upošljavaju u uslužnim delatnostima, zdravstvu i obrazovanju.

Iskoristila bih prilika da pomenem još jednu novu pojavu koja sve više zaokuplja pažnju naučne i stručne javnosti kada se govori o radu uopšte, ne samo o radu žena. Reč je o tzv. *mobingu*, specifičnoj vrsti ponašanja koja podrazumeva fizički i psihički teror, neetičan i nemoralan vid komunikacije na radnom mestu, koji je usmeren na jednu ili više osoba sa ciljem ugrožavanja njihovog integriteta, identiteta i dostojanstva. Žrtve mobinga mogu biti radnici nezavisno od njihovog socijalnog statusa, obrazovanja ili starosti, s tim da su mu više izložene žene. To se objašnjava činjenicom da su usled nesigurnosti proizvedene strahom od gubitka posla žene sklonije tolerisanju različitih vidova maltretiranja kako bi držale posao.

Sveobuhvatni pristup problemu ženskog rada ne bi smeo da isključi ni fenomen "kućnog rada", kao specifične vrste neformalnog rada koji se vezuje za feminizaciju radne snage. U sociologiji je dugo opstajala tendencija da se feminizacija radne snage posmatra isključivo kao povećano uključivanje žena u plaćenu radnu snagu, a ne i kućni rad, kao osobeno ženska sfera. Tome je sigurno doprinela i vladajuća ideološka separacija porodice od javne sfere, čime je stvoren jedan problem bez imena, kako je često nazivan i istovremeno zanemarivan u sociologiji.

Kako je osnovna tema skupa posvećena kulturi mira i strukturnim preobražajima kulture, neophodno je reći nešto i o kulturološkoj podlozi lošeg položaja žene u savremenim okolnostima. Patrijarhalni obrazac, kao represivni društveni model, koji reprodukuje i neguje odnos dominacije, profiliše se u okviru dva kulturna obrasca. Jedan je *agonalni* kulturni obrazac, karakterističan za nerazvijena društva sa sveopštim siromaštvom i borbom za egzistencijalni opstanak, a drugi *hedonistički* kulturni obrazac, karakterističan za razvijene zemlje, tzv. društva izobilja. Prvi kulturni obrazac proklamovao je porodicu kao model društvene getoizacije žene, kao jedinu moguću sferu njenog društvenog bivstvovanja, a drugi

je samo formalno prestrukturirao njen položaj, jer se postojeći obrazac služenja u porodici samo preimenuvao u služenje institucijama u “državi muževa”, kako je to slikovito objasnila naša istaknuta sociološkinja Marina Blagojević, s obzirom na prethodno pomenutu tendenciju zapošljavanja žena u uslužnim delatnostima. Samo se prikrivaju različiti modeli dominacije i nasilja koji su bili karakteristični za nerazvijena društva. Iako ova dva obrasca stoje u jednom antitetičkom odnosu, oni se pojavljuju samo kao dva lica jednog te istog poretka moći. Na samom kraju, naglasila bih da su rodni odnosi uslovljeni i istorijski i kulturno, da su istorija i kultura čvrsto ukorenjeni u strukturu društva i kao takve učestvuju u procesima dugog trajanja, te ih nije lako menjati. Upravo kulturni činioци koji bi trebalo da determinišu tranziciju, treba da obuhvate sadržinsku promenu ideja većinske populacije, odnosno kulturnih vrednosti društva i da samo kao takvi mogu biti značajni stimulator društvenih promena i preobražaja.

Ana Mantarova¹²

TRANSFORMACIJA MATERIJALISTIČKIH U POST-MATERIJALISTIČKE VREDNOSTI NA ZAPADU. Odgovorila bih na pitanje koleginice iz Srbije i pojasnila tezu o transformaciji materijalističkih u postmaterijalističke vrednosti na Zapadu. Tačno je da u razvijenim zemljama centralne Evrope postoji konzument-ska potrošačka kultura, ali je tačno i da se razvija jedan drugačiji vrednosni obrazac. Radi se o tendenciji koja je registrovana od strane brojnih ozbiljnih istraživača i u mnogim empirijskim istraživanjima o vrednosnim sistemima u Evropi. Ovaj se prelaz registruje već početkom sedamdesetih godina prošlog veka u većini razvijenih industrijskih zemalja. Radi se o primetnijem razvoju individualnih vrednosnih sistema, potrebi za samorealizacijom na ličnom i socijalnom planu, potrebi za aktivnijim učestvovanjem u političkom životu. Navela bih i neke podatke vezane za stanje u Bugarskoj, koji u najvećem broju slučajeva odstupaju od prakse razvijenih

¹² Naučni saradnik, Institut za sociologiju Bugarske akademije nauka, Sofija (Bugarska).

zemalja. Kao što vam je poznato, sutra se kod nas odvija drugi krug predsjedničkih izbora, a već je u prvom registrovana smanjena zainteresovanost za izlazak na biračka mesta većinskog stanovništva. U ispunjavanju ove građanske obaveze, međutim, isticali su se predstavnici turske etničke manjine, i to kako oni u zemlji, tako i oni izvan zemlje koji su zadržali bugarske pasoše. Druga pojava je jednako indikativna. Nakon što je Evropska unija objavila dokument o ispunjenosti uslova za ulazak Bugarske u ovu organizaciju, sprovedeno je nacionalno istraživanje šta o tome misle bugarski građani. Pokazalo se da 15% njih uopšte ne zna da je istraživanje obavljeno, a da je jedna trećina onih koji su za to čuli vrlo malo upoznata sa najbitnijim sadržajima koji su u tom dokumentu izneti i oličavaju suštinu višegodišnje bugarske državne politike u procesu evrointegracije. Dalje, u zaštiti životne sredine, o kojoj je govoreno još na početku društvenih reformi s kraja osamdesetih godina prošlog veka, danas aktivno učestvuje svega 2% ukupnog stanovništva. Zaživljavanje postmaterijalističkih vrednosti u ponašanju bugarskih građana značajno je otežano postojećom materijalnom situacijom u kojoj se oni nalaze. Jeste da se na globalnom planu beleži porast od 6% bruto proizvoda, ali je na mikroplanu situacija mnogo nezavidnija. Prema podacima jednog istraživanja s kraja 2004. godine, koje nisam navela u svom radu, 8% ispitanika ocenjuje materijalni položaj svog domaćinstva kao "jako loš", 26,1% kao "loš", 46% kao "zadovoljavajući", 18,3% kao "dobar", a svega 2,5% kao "odličan", pri čemu u poslednju kategoriju ulaze mahom domaćinstva sa nelegalnim mesečnim prihodima. U poređenju sa stanjem domaćinstva iz devedesetih godina prošlog veka, tj. sa započinjanjem promena u ekonomskom sistemu, takođe svega 2% ispitanika primećuje vidno poboljšanje, 17,4% nekakvo poboljšanje, 24,9% stanje opisuje kao isto, dok je za 55,8% stanovništva stanje gore od prethodnog. Izražena je protivrečnosti između očekivanja o ličnom prosperitetu prema standardima razvijenih društava i realnosti do koje se stiglo u današnjici. A negativne su ocene i u pogledu mogućnosti da se postojeće stanje na bolje izmeni.

KONKRETNE KLASE I SLOJEVI, A NE ČITAVA DRUŠTVA, ZAMENJUJU VREDNOSTI. Mislim da tvrdnja da se na Zapadu menjaju te instrumentalne vrednosti, ili kako vi kažete materijalne u postmaterijalne, ne bi mogla opstati. Pre bi se moglo reći da se radi o procesu transformacije od jednog ka drugom društvu ili da je mešavina i jednog i drugog. Takođe, teško da bismo mogli reći da se radi o nekom konkretnom društvu Zapada, diferenciraniji prilaz podrazumevao bi odgovor na pitanje o kojim se *stratumima*, *klasama* ili *slojevima* radi. Kada je svojevremeno Torsten Veblen raspravljao ko neguje postmaterijalne vrednosti i za šta mu služi “napadna” potrošnja, onda ju je on vezivao za dokoličarsku klasu, a ne za veliki deo radnog naroda koji dirinči da bi preživeo. Tek naknadno bi se onda moglo upoređivati stanje nezadovoljstva u Bugarskoj sa zapadnim društvima, mada je očigledno da je ono mnogo veće. Moja primedba je više teorijsko-metodološkog karaktera: podaci koje ste izneli su ambivalentni, gotovo da su na granici pola-pola, pa je samim tim vasa teza previše tvrda.

Moglo bi se to dalje elaborisati, uz pomoć jedne slične teorijske greške, koja govori o sasvim drugoj temi. Reč je o Rifkinovoj knjizi “Kraj rada”, koja je izazvala tolike rasprave na Zapadu, i ne samo na Zapadu, čiji teorijski pristup takođe ne “pije vodu”. Radi se o efektnom i marketinški dopadljivom naslovu, ali svaka dalja analiza ove knjige pokazuje da se ne radi o kraju rada, već o *promeni vrste podele rada* i usmeravanja ljudi u određenu podelu rada. Ljudi i dalje rade, i kada se prevladavajući industrijski rad “povlači”; čak je pokatkad teže raditi za računarom nego u industriji prerađivačkih dobara. Dakle, ne treba olako da prihvatamo bilo kakvu tezu, makar ona dolazila od strane uticajnog i popularnog naučnika. Znači, u nauci je jedini autoritet istina... U tom smislu, ni (nedovoljno argumentovanom) tezom o “pomeranju” vrednosnih usmerenja na Zapadu – od materijalnih ka postmaterijalnim – ne bi smo mogli da se priblizimo istini o stvarnosti savremenih balkanskih društava (posebno onih “postsocijalističkih”, kao što je

bugarsko); tim više što i sami pokazatelji na koje se koleginica Matarova poziva to ne potvrđuju.

Danijela Zdravković

ETNO-SOCIOLOŠKI PRISTUP U ISTRAŽIVANJU LOKALNIH ZAJEDNICA. Odgovarajući na pitanje prof. Kristović o tome šta konkretno podrazumevam u zaključku svog priloženog rada, moram još jednom da naglasim da se radi o teorijskom prilogu sa sekundarnim iskustvenim sadržajem i naglašenim etno-sociološkim pristupom. Govoreći o ovom pristupu u sociologiji, prof. Milovan Mitrović je u jednom svom radu potcrtao da se rado o interdisciplinarnom, graničnom polju između klasične sociologije i etnologije. Ja bih dodala da u svom radu pažnju više pridajem sociološkoj strani ovog pristupa, koji pored klasičnih društvenih odnosa projektuje i etničke odnose u jednom mikrosredini, tačnije Vranju i okolini. Da lokalna zajednica oživljava u naznačenom društveno-kulturnom kontekstu, a upotrebom etno-sociološkog pristupa, registrovala su kako prva istraživanja s početka dvadesetog veka, tako i poslednja sa samog početka novog milenijuma, kako to jasno pokazuju u svojim monografijama Sanja Zlatanović i Jadranka Đorđević iz Etnološkog instituta SANU. Sve do početka devedesetih godina prošlog veka, nekako do okončanja građanskih ratova, u Vranju su se sva bitnija društvena dešavanja realizovala pod budnim okom Dragana Tomića, čelnika tadašnjeg industrijskog giganta "Simpa", ujedno i istaknutog člana Socijalističke partije Srbije. Lokalna zajednica u Vranju nakon 5. oktobra 2000. godine oživljava u smislu povećane aktivnosti nevladinog sektora na revitalizaciji kulturnih identiteta manjinskih etničkih identiteta, ali i preko radikalne transformacije privrednog sistema, pre svih "Duvanske industrije" i "Jumka". U skladu sa ovim činjenicama, ja sam iznela tezu da lokalna zajednica u Vranju oživljava.

Drugi deo pitanja odnosio se na etno-sociološki pristup. Ovaj pristup zastupa gledište da se putem primarnih odnosa mogu objasniti etnički odnosi. U Vranju se etnički odnosi između većinskog srpskog i manjinskog romskog i bugarskog stanovništva nisu

do sada posebno istraživali, zbog čega se i nisam posebno u svom radu bavila empirijskim pokazateljima. To ne znači da se nakon obavljenog istraživanja u okviru rada na našem projektu neće prikupiti relevantna iskustvena građa koja bi mogla pružiti materijal za formiranje jasnije slike u ovoj oblasti.

Boris Banovac

REGIONALNO KULTURNO POVEZIVANJE. Na tragu nekih opaski prof. Georgievskog, želim da naglasim da se problem unutrašnje integracije ne može ni u kom slučaju razmatrati izolirano od vanjske integracije. Na razini kolektivnih identiteta to je belodano, budući da identitet obuhvata i shvaćanje sebe, ali i načina kako mi promatramo druge i kako drugi promatraju nas. Isto je tako kada govorimo o problemima socijalne integracije, integracija se odnosi i na unutarnje i na vanjske granice. Svaki oblik konstruiranja zajednice označava nekakav stav ili odnos prema socijalnim granicama koje postoje unutar svake grupe i prema vani. Greši se ako se pokušava izvršiti rekonstrukcija zajednica na ovim prostorima na temelju kulture nacionalizma, i to prvenstveno one kakva je formirana u devetnaestom stoljeću. Jedan razlog tome leži u činjenici da kada kultura nacionalizma određuje granice, socijalne i teritorijalne, na unutarnjem planu nastoji zbrisati, ako je ikako moguće, socijalne granice među različitim društvenim skupinama, odnosno oni koji se pokazuju drugačijim pokušavaju se asimilirati. Grupe prema kojima se granice ne mogu izbrisati, one se pokušavaju eliminirati unutar društvene strukture, bilo nekakvim oblikom humanog preseljenja, bilo genocidnom politikom. Kada je riječ o vanjskoj politici, kultura nacionalizma se prema granicama odnosi kao prema kakvim crtama i linijama koje su stvorene. Uloga linija bila je da razdvoji teritorije nacionalnih država; idealna situacija bila je maksimalno sužavanje tzv. ničije zemlje, prostora koji bi se mogao pojaviti između pojedinih država. No, ove su linije oduvek bile pre linije sukoba, nego linije spajanja i povezivanja. Daljnje favorizovanje ovog principa na prostoru nekadašnje zajedničke države pogubno je za sve. Ni u kontekstu europskih integracija ova

kultura nije prihvatljiva kao dugoročna strategija. Iako to nije baš najvidljivije u dokumentima i institucijama Europske unije, jasno je da se favorizuje jedan drugi princip, a to je princip regionalnog kulturnog povezivanja, kao osnovna strategija europskih integracija.

Na pojmovnoj razini, kada je reč o regionalizmu i regionalizaciji u novijoj literaturi, pozvao bih se, prije svega, na Majkla Kipinga, politologa iz Edinburga, sigurno najvećeg autoriteta kada je riječ o ovom tzv. novom regionalizmu. Tu je i talijanski sociolog Rajmondo Strasoldo ili australijski politolog Džon Lafnen, koji je pisao o pojmu subnacionalne demokratizacije u Evropi. Pojam regionalizacije danas se upotrebljava u smislu državne politike prema podnacionalnim teritorijama. Tipičan primjer regionalizacije je Francuska u Evropi, gdje imate čitav niz regija koje se tretiraju kao tzv. slabe regije, više administrativnog karaktera. Regionalizam, pak, označava "ideologiju odozdo", stvaranje regija pod uticajem određenih kulturnih, ekonomskih i političkih interesa. On je pandan pojmu nacionalizma, ako bismo htjeli skratiti priču. Radi se o pokretu koji zahtijeva preraspodjelu moći u društvu i taj pokret oduvijek ide odozdo.

Još samo jedna naznaka. Kada se danas govori o pojmu regionalizma, u igri su vrlo različiti koncepti i ja sam samo ukazao na neke od njih u svom radu. Prije svih, predmoderni regionalizam ili, kako ga neki još nazivaju, "kampanilizam", gdje se on suočavao sa tada progresivnim oblikom nacionalne integracije. Danas se mnogo više govori o interregionalizmu, u Zapadnoj Evropi postoji čitava organizacija zasebnih regija pod nazivom INTERREG. Riječ je o regijama koje nastaju u graničnim područjima između pojedinih nacionalnih država; gotovo su sve "crte" iz vremena devetnaestog stoljeća pretvorene u "područja", zapravo, međudržavne regije. To je, istovremeno, i koncept koji je omogućio pacificiranje etničkih sukoba u područjima u kojima su oni prethodno opstajali stotinama godina. Evropa je tu naučila neke lekcije, a pitanje je šta će biti s nama.

TRAGANJE ZA PERSONALNIM IDENTITETOM. Izneo bih neka svoja razmišljanja o identitetu o kojima nisam pisao u radu, ali o kojima intenzivno razmišljam. Na ovim našim zajedničkim prostorima, makar na kojima lično živim, ne primećujem u pogledu identiteta preteranu želju za individualizacijom, za formiranjem vlastitog, personalnog, ličnog identiteta, već većina radije staje pod krov nekog opštijeg karaktera, nekog društveno-grupnog, kolektivnog identiteta. U ono nekadašnje jednopartijsko vreme imali smo razne stručne sednice, skupove i sastanke na kojima se neprestano govorilo: “Drugovi, mi hoćemo... mi želimo...”. “Ja” je bilo gotovo izgubljeno u onom “Mi”. Danas je aktivaivni politički život obogaćen postojanjem mnoštva partija, ali se situacija u pogledu identiteta nije značajno promenila: umesto da individualno u tom mnoštvu konačno ispliva, još uvek ima skrivanja iza kolektivnog partijskog identiteta, koji iznova kroji društveni život. Na primer, u Srbiji poslanik izlazi za govornicom i kaže: “Evo, mi, Srpski radikali...”. Radi se o jednom sindromu koji mene približava tezi o bekstvu od lične identifikacije i potrebi za postizanjem veće sigurnosti priklanjanjem nekoj većoj grupi. Malo po malo, to dovodi do toga da čitav jedan narod ne može precizno da identifikuje ljude koji su doprineli i doprinose njegovoj lošoj situaciji. Kad nas, međutim, stranci prozivaju, oni kažu da među nama ima takvih i takvih pojedinaca čije ponašanje treba sankcionisati na sasvim konkretan način. Nama kao da je milije da nas napadaju u celosti, nego da se stvari personalizuju, kao da uživamo u mazohizmu.

Petre Georgievski

KOLEKTIVNI IDENTITET PRED IZAZOVIMA SAVREMENOSTI. Kritičku opasku, koju je na deo moje diskusije dala koleginica M. Kristović, smatram paušalnom, jer ja nisam iznosio vrednosne sudove, nego činjenice.

Što se tiče pitanja identiteta treba reći da se stvara procesom socijalizacije, u porodici, u školi, među vršnjacima. Ali, kao

sociolozi, ne treba da ispustimo iz vida da na identitet utiče i društveni sistem i postojeći društveni odnosi. Na jednom primeru ja ću pokazati kako sve identitet kod određene grupe može da bude vrlo ambivalentan. Pored preovlađujućeg pravoslavnog stanovništva, u Makedoniji žive i Makedonci islamske veroispovesti, naročito u oblasti Župe, kojima je maternji jezik makedonski. U vreme socijalističkog režima, oni su se jasno deklarirali kao Makedonci, ali su nastupanjem tranzicionih problema ta se situacija promenila. Oni su počeli da svoju decu šalju u škole u kojima se uči turski jezik, jer im je turska vlada obećala da će im pomoći u pronalaženju posla u Anadoliji, ukoliko nauče jezik. Sa jačanjem albanskog elementa u Makedoniji, deo njih su počeli da se deklariraju kao Albanci, objašnjavajući takvo izjašnjavanje nezadovoljstvom zbog nebrige makedonske vlade o njima. Zbog toga se oni priklanjaju onoj grupi za koju osećaju da im može pomoći u rešavanju svakodnevnih problema, kao što im to, na primer, obećavaju neke od partija Albanaca u Makedoniji. Ali, nisu oni usamljeni u ovakvim pokušajima. Sve više mladih Makedonaca odlazi da studira u Sofiju ili Blagoevgrad, pristajući na bugarsko državljanstvo radi dobijanja stipendija. Njima se pridružuju pojedini menadžeri, koji to čine kako bi nesmetano putovali Evropom i obavljali poslove. Da li se ovde radi o kolebljivom identitetu?

Kolega Božilović kritikovao je skrivanje pojedinaca iza kolektivnog identiteta. Ja bih dodao da i taj slučaj identifikovanja ima svoje specifičnosti. Pojedinci koji govore u ime partije, ne govore u ime naroda, ne reprezentuju narodnu volju, već volju najuže političke elite iz vrha partije. Kada su u makedonskom Saboru donošene izmene Ustava, 18 poslanika vladajuće VMRO partije javno se izjasnilo da ne dolazi u obzir da glasaju za predložene izmene na osnovu nametnutog Ohridskog ugovora. Nastupio je onda predsednik partije, koji je istovremeno bio i premijer vlade, izvršio pritisak na njih i oni su dali svoj glas promenama. Znači, individualno razmišljanje kažnjava se gubljenjem privilegija koje nosi poslaničko mesto. Sociolozi onda moraju da odgovore na pitanje kakve ličnosti mi stvaramo, ličnosti sa kolebljivim identitetima? Dodao bih još jednu, metodološku nedoumicu. Šta je sa zahtevom

evropskih institucija da svoje odluke i najviša pravna akta usaglašavamo sa unapred zadatim obrascima, bez mogućnosti da samostalno promislimo najbolje mogućnosti u skladu sa lokalnim razvojnim osobenostima, da li se tu radi o etnocentrizmu ili o nečemu drugom?

Ivica Todorović

VAŽNOST OČUVANJA KOLEKTIVNOG IDENTITETA

TA. Bogato iskustvo saradnje sa albanskim kazivačima u mojim terenskim istraživanjima omogućilo mi je izdvojim izvesne osobenosti koje oni imaju u poređenju sa predstavnicima drugih etničkih grupa. Primetio sam da Muslimani Albance doživljavaju kao neku vrstu islamske avangarde. Najčešće se Muslimanke udaju za Albance i vrlo brzo asimiluju u postojeću kulturu. Primeri na koje sam naišao, na primer, u Rožajama navode me na pomisao da se radi čak o svojevrsnoj dobrovoljnoj asimilaciji, kao što je ona već postojeća sa Turskom među stanovništvom Gornjeg Ibra i Sandžaka. Ne treba zaboraviti da postoje i kvazi-istorijske predstave, podržavane od lokalnih istoričara, koje lokalnu istoriju poistovećuju sa ilirskim, odnosno albanskim poreklom; ide se dotle da se Nemanjići i Karađorđevići proglašavaju za Albance, kako možete pročitati na raznim gusinjskim sajtovima. Treba spomenuti i ideologiju albanstva, tj. odnose koji postoje između Albanaca muslimana i Albanaca katolika. Ova ideologija Albance spaja samo formalno, ali ne postoje međusobni brakovi. Malisorke iz sela Vrmoša u Albaniji u poslednje vreme se udaju za pravoslavne Srbe iz tog područja, uz praktikovanje vrlo specifičnih običaja, kao što su, na primer, da mlada nakon udaje mora da provede tri nedelje kod svojih, iz čega se rađa sumnja u očinstvo budućeg deteta, i tako dalje. O odnosu Albanaca muslimana i katolika svedoči i izjava jednog kazivača, koji kaže da iako Malisora zove bratom, pre bi sopstvenu kćer dao nekom Arapinu, kao pripadniku islamske veroispovesti, nego njemu.

U vezi sa naznačenom problematikom identiteta, hteo bih da naglasim obavezu uzimanja u obzir geopolitičkog i geostrateškog odnosa na Balkanu, od kojeg mnogo toga zavisi više od naših

pojedinačnih nastojanja da nešto učinimo ili promenimo. Ne negiram značaj razvijenih primarnih personalnih identiteta, ali ne treba ispuštati iz vida dobit koju jedan narod ostvaruje negovanjem osobnog kolektivnog identiteta. Identitet je sasvim konkretna manifestacija postojanja i ima pravo na sopstveni razvoj, bio on individualni ili kolektivni.

Boris Banovac

JAVNOST ILI JAVNO MNJENJE. Dosta teško bi se mogla braniti teza o paralelnom opstojanju individualnih i kolektivnih identiteta. Čak bi se moglo reći da su rasprave o njima na tragu interakcionističke sociologije i da se radi o dva aspekta iste stvari. Imate onu definiciju da osobni identitet nastaje onda kada se dijete osamostaljuje od obitelji i zauzima posebno mesto u društvu. Proces socijalizacije, unutar kojeg se vrši ovo osamostaljenje, označava zapravo učenje vlastite kulture. Ono što nazivamo osobnim identitetom jeste stvaranje kolektivnog identiteta, jer ne možemo stvarati svoju osobnost bez pripadanja određenoj kulturi određene grupe.

U vezi s naznačenom dilemom prof. Božilovića, rekao bih da se tu radi o dva međusobno različita koncepta. Mene iskreno zanima da li postoji javnost ili javno mnjenje u našem društvu? Jer, ako se mi utapamo u grupu, ako nismo sposobni kritički reagirati na neke pojave i izraziti svoj individualni stav, onda mi je celokupna nastala situacija bliska onom Hegelovom stavu o javnom mnjenju gdje on kaže da treba razlikovati javnost od javnog mnjenja. Javnost predstavlja masu koja je podložna manipulaciji, a osnovno obilježje javnog mnjenja jeste mišljenje. U tom smislu Habermas javno mnjenje poistovećuje s pojmom publike, dakle, grupe koja je sposobna kritički analizirati i valorizirati određenu situaciju i izraziti svoj stav spram u smislu opozicije spram određenih centara moći. U okviru rasprava o pojmu identiteta prihvatljivija su mi ona interakcionistička gledišta koja kažu da ja mogu odgovoriti što sam ja ukoliko gledam sebe u očima drugih, kako to opisuje Čarls Kuli.

Ivica Todorović

KOLEKTIVNI IDENTITET I TRADICIJA. Pomenuli smo i povezivanje kolektivnih identiteta sa tradicijom, o čemu se možda više govori u etnologiji, nego u sociologiji. Na primer, neposredni problem sa kojim se suočava savremeni roditelj u vaspitanju sopstvenog deteta jeste njegova najčešća odsečenost od tradicionalne kulture koja je nastavljena dug vremenski period. Istraživanja tradicionalne seoske kulture na terenu tako pokazuju postojanje tradicionalnih obrazaca koji verovatno nisu prekidani hiljadama godina, što je moguće utvrditi komparativnom analizom. Tehnološka revolucija dovela je do nestanka te civilizacije, ona još jedino postoji u pričama najstarijih kazivača. I sam osećam problem u vaspitanju deteta što osećam da nemam kontakt sa tim lancem znanja koja su samo koju generaciju ranije bila nešto što se učilo od najmanjih nogu. Opasnost je biti prepušten samom sebi u vaspitanju, ta je individualizacija dovedena do krajnjih granica i izgubila je kontakt s mnogim pređašnjim znanjima, od onih koja spadaju u materijalnu kulturu do niza usmenih predanja koja su prenošena s kolena na kolena i koja su osmišljavala stvarnost. Ovako posmatrano, tradicija je povezana sa pozitivnim smislom kolektivnog identiteta.

Nikola Božilović

NOVO VIĐENJE KULTURE. Pokojni srpski premijer Zoran Đinđić voleo je da kaže da ne treba puno da se opterećujemo time šta država može da učini za nas, već da se, pre svega, pitamo šta možemo da učinimo sami za sebe. Radi se o projekciji jednog novog viđenja kulture baziranog na individui. Suočavamo se sa jednim novim građanskim konceptom koji insistira na individualnoj inicijativi...

Dragana Zaharijevski

IDENTITET I ULOGE. Želim da naglasim da se uloge stiču, a ono što se stiče, lako se i menja. Čak sam zastupnik teze da

se mogu menjati i urođene karakteristike i temperament, a ne samo karakter. Identitete bi trebalo povezati s ulogama u okviru mog prethodno predstavljenog koncepta, dakle, ne samo pod uticajem primarne, već i pod uticajem niza faktora sekundarne socijalizacije. Tada će žena, na primer, moći da kaže da je majka, da je naučnica, da je i jedno i drugo, zavisno od toga šta postavlja na lestvicu sistema vrednosti i koja je uloga više određuje. Čini mi se da bi u istraživanjima identiteta uvek trebalo imati na umu nekakve lestvice.

Zamjatin je, recimo, napisao roman sa naslovom "Mi" o nekoj dalekoj budućnosti u koju neumitno srljamo. Da, naprosto, neće biti potrebe da se čovek izjašnjava kao "Ja", jer neće ni imati mogućnosti za tako nešto. Ovo "Mi" u diskursu negativne utopije i ovo "Mi" mi koje vučemo iz tradicije dve su različite stvari. U jedno nas vodi internet i tehnologija, a u drugom nas zadržava tradicionalistički koncept.

DRUGI DEO
ETNIČKA I RELIGIJSKA POZADINA
KULTURE MIRA NA BALKANU

UVODNO SAOPŠTENJE

Dragan Todorović¹³

ETNICITET, RELIGIJSKI IDENTITET I KULTURA MIRA
NA BALKANU (Osvrt)*

Jedanaest priloga temata “Etnička i religijska pozadina kulture mira na Balkanu” na različite načine osvetljava ulogu etničko-konfesionalno-religijskog kompleksa u evrointegracijskim procesima na Balkanu.

Po svojoj opštosti izdvaja se rad Vihrena Buzova “Tolerantnost u balkanskim kulturama”. Polazeći od jedne koncepcije o racionalnoj diskusiji, pisac analizira razliku u shvatanju tolerantnosti između zapadne i balkanskih kultura. Tolerantnost je vrednost (sposobnost) i komunikativna norma koja određuje odnos prema drugom čoveku, drugoj zajednici, drugoj zemlji. Ona pretpostavlja ravnopravnost, pluralitet mišljenja, kritičnost i spremnost za prihvatanje drugačije tačke gledišta. U zapadnoj kulturi tolerantnost je izraz nadmenosti i predstavlja realno sredstvo dominacije. Balkanske kulture imaju nešto demokratičnije shvatanje tolerantnosti, a upravo te različite predstave o tolerantnosti stvaraju niz poteškoća zapadnoj politici na Balkanu.

Pregledom različitih načina regulisanja većinsko-manjinskih odnosa diljem balkanskog etničko-religijskog šara tokom iste-

¹³ Asistent, Filozofski fakultet, Niš.

* Spremljeno u okviru projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS.

klog dvadesetog veka, započinje Nada Raduški svoj rad “Međunacionalni odnosi u okviru etnodemografskih procesa na Balkanu”. Određujući etno-političke, ekonomske i demografske faktore kao grupe faktora koji, u sadašnjosti jednako kao i u prošlosti, “boje” konflikte u balkanskom regionu, autorka se otvoreno zalaže za afirmisanje politike razumevanja kompleksne prirode manjinskog pitanja, kao suštinskog preduslova u nastojanjima da se pripadnici balkanskih manjina ne tretiraju neprestano kao “kamen spoticanja”, nego kao faktor unapređenja međususedskih odnosa država Balkana. U ostvarivanju tog cilja neophodno je ispuniti dva osnovna uslova (str. 187): “obezbediti svim licima bez diskriminacije ista prava i slobode, kao i poštovanje osobenosti (etničkih, kulturnih, verskih, jezičkih i sl.) pripadnika svake nacionalne manjine” i “pronaci formulu koja bi bila prihvatljiva za svaku balkansku zemlju posebno, pri čemu bi se vodilo računa o interesima matične zemlje i zemlje u kojoj se manjina nalazi”. Etnička tolerancija i živa aktivnost u sferi kulture, podržani podsticajnim potezima međunarodne zajednice, dodatne su garancije stabilizacije balkanskog regiona i njegove evropske integracije.

O doprinosu masovnih medija u Bugarskoj očuvanju međuetničkog mira i tolerancije i unapređivanju kulturnog pluralizma piše Elisaveta Ignatova u radu “Etnicitet i mas-mediji u Bugarskoj”. Posebna pažnja posvećena je isticanju uloge masovnih medija u ustanovljavanju i očuvanju interetničke tolerancije u modernoj Bugarskoj. Nakon prezentacije istorijata i aktuelnog stanja štampanih medija najzastupljenijih manjina na nacionalnom nivou, kao i slike koja preovlađuje o pripadnicima etničkih manjina u štampanim medijima na nacionalnom i regionalnom planu, autorka se okreće podrobnijoj analizi odnosa koji prema njima razvijaju elektronski mediji, kao mediji sa nesumnjivo najvećim uticajem na javno mnjenje. Pored obilja primera pozitivnog vrednosnog utemeljenja, navodi se i jedan ekletantan primer negativnog predznaka. Radi se o komentarima međuetničkih odnosa u dnevnom desetominutnom šou agresivnog imena *Ataka* (Napad), emitovanom u špic terminu od strane jednog privatnog kablovskog TV kanala. Sve dok novinar-voditelj ovog šoua nije zaplovio političkim vodama, posti-

žući neočekivan uspeh na opštim izborima u zemlji 2005. godine, medijski analitičari, elita i političari gotovo i da nisu obraćali pažnju na njegove jetke prozivke sa jasnom populističkom i ekstremističkom pozadinom. Uzavrela atmosfera iz studija prenela se na gradske trgove tokom političke kampanje, u vidu ksenofobičnih i uvredljivih izjava pripadnicima etničkih manjina, posebno Romima, dovodeći u pitanje postulate bugarskog etničkog modela. Ostaje nada da će se “Ataka” pokazati kao trenutni uspeh većih demagoga i političkih avanturista koji su organizovanom propagandom naterali jedan broj birača da poveruju u apsurdne i prosvećenom razumu neprihvatljive ideje, a ne kao trajno razočarenje u bugarske evropske perspektive. Rezultati poslednjih predsedničkih izbora i ulazak Volena Siderova u drugi izborni krug ne razvejavaju taj strah.

Tokom prošle decenije Bugarska je uspostavila pravni i institucionalni okvir za zaštitu prava manjina, a današnja edukativna uloga nacionalnih i regionalnih, ali treba reći i manjinskih etničkih medija je, upozorava Ignatova, da unapređuju mišljenja većine o pravima etničkih manjina, šire pozitivne primere iz neposrednog okruženja i ohrabruju toleranciju etničkih razlika među ljudima i multikulturni dijalog. Na delu bi trebalo da aktivnije zažive primeri pozitivne diskriminacije u javnim i privatnim medijima, čime bi se osnažila krhka novinarska elita sastavljena od predstavnika manjinskih etničkih grupa.

Parafrazirajući Hansa Kinga, Ivan Cvitković, u radu “Uloga konfesija u procesu pomirenja na Balkanu i evropske integracije”, pita se “*može li biti mira među balkanskim narodima, bez mira među ovdašnjim konfesijama*”, uvažavajući činjenicu da “mir među konfesijama može pozitivno doprinijeti miru među narodima” (str. 251). Može li individualna sloboda izbora, posredstvom novih informacionih tehnologija osnažene drugačije slike o inim religijama i kulturama, nadvladati stanovište konzervativnih lokalnih religijskih vođa? Autor pesimistički odgovara: “Ako je riječ o međuljudskim odnosima, (po)mirenje je moguće. U druge vidove skorog (po)mirenja, teško je povjerovati” (isto). A da bi izmenjena optika gledanja na etničko-religijsko-individualne razlike u savremenosti zaživela na individualnom planu, neophodno je, upućuje

Cvitković, “razvijati *kulturu odnosa prema Drugom i drugačijem*”, preciznije, “potrebno je razvijati kulturu priznavanja Drugoga” (str. 252-3). Ukoliko bi se, pak, religijske zajednice odlučile doprineti ovom uzvišenom cilju, pred njima bi se postavila dužnost vaspitanja i podučavanja starih i mladih sledbenika ne samo sopstvenoj, već i tradicijama nosioca drugačijih religioznih usmerenja i pogleda. Strah od Drugog ne ostavlja prostora ni praštanju, kamoli pomirenju, tako neophodnim izmučenim balkanskim narodima u kreiranju kulture mira i tolerancije. Posebno mesto pripada razmatranju socijalnog angažmana religijskih zajednica, o čemu se doskora ćutalo, a odskora vrlo glasno raspravlja, čak i među pravoslavcima. Ne nudi prof. Cvitković konačne odgovore u svom, na razmišljanje podsticajnom, tekstu, ali je dovoljno što će svakoga ko ga pročita potaći na samopropitivanje i unutrašnje tragalaštvo, kao što je učinio sa svima nama koji smo tekst već pročitali.

Izveštaj Bogdane Todorove, sa naslovom “Uloga religijske kulture u ostvarivanju islamsko-hrišćanskog dijaloga na Balkanu”, pretresa stanje na multireligijskog sceni Balkana u smislu doprinosa boljem i uspešnijem viđenju i razumevanju “onog drugog”. Njen je utisak da stereotipi nastavljaju da igraju važnu ulogu u očuvanju kolektivnih identiteta, a tuđi nedostaci još uvek su veći i strašnji u poređenju sa sopstvenim. Kao da su se na tranzicionim stazama i bogazama zagubili ideali tolerancije i bliskosti u društvenim odnosima, posebno onim diktirani iz crkvenih krugova. Poput svake druge, i religijska isključivost ne vodi ka miru na Balkanu, već u nepoznanicu, mržnju i neprijateljstvo njegovih aktera. Pozivajući se na autoritete, Todorova podseća da je pred sledbenicima takvih svetskih religija kao što su hrišćanstvo i islam naročita obaveza da prednost daju onim obrascima i formama međusobnog opštenja koji podstiču kooperaciju, prožimanje i razmenu raznovrsnih kulturnih elemenata. Da li “evropski islam” može da odigra posredničku ulogu između nepoverljivog nemuslimanskog Zapada i sve glasnijih zahteva koji dolaze iz svetskih centara islama, sve češće i sve više od najmlađih pokolenja? Da li “balkanska islamska kultura”, posredovana vekovnim susretanjem sa lokalnom hrišćanskom tradicijom, može da predupredi elemente nasilja, koji sve više prodiru

na javnu scenu, propagirani od strane radikalnih struja i elemenata unutar ortodoksnog islama, poput *salafitskog džihadizma* ili *vehabizma*? Može li se susret i dogovor uspostaviti u isključivo okvirima sekularne javne sfere, bez zakulisne namere da se religije uopšte istisne iz javnog života? Neke od odgovora razmatra Todorova u svom radu.

Sa dragocenim informacijama o nedovoljno obrađivanoj temi na balkanskim prostorima upozna je nas Ivan Barišić u svom prilogu "Džamijska kultura u jugoistočnoj Evropi". Kulturni i religijski identitet Balkana nije moguće zamisliti bez islamskog nasleđa, te je odnos prema muslimanima i obeležjima njihove vere svojevrsan lakmus papir za propitivanje ideja tolerancije i saživota. Objedinjavajući u sebi praktičnu (mesto za molitvu), društvenu (centar socijalnog života članova zajednice) i simboličku funkciju (potvrda prisustva islama i pobožnosti vernika), kao sakralni objekti i spomenici kulture, vekovne džamije nemo su svedočile sudbinu islama na Balkanu. Za islamski svet, naročito tamo gde je predstavljao manjinu, oduvek su predstavljale "centar potvrđivanja i širenja zajedničkih društvenih i civilizacijskih vrednosti, u kome se oblikuje i označava zajednica, gde se zajednički interesi i vizije razmenjuju i ponovno potvrđuju" (str. 277). No, upozorava Barišić, balkanska situacija oduvek je obilovala osobenostima koje su uslovljavale i značajno opterećivale doživljaj najupečatljivijih znamenja islama. U ratnom vihovu devedesetih godina isteklog dvadesetog veka, dominantna etnokonfesionalna identifikacija na svim stranama verska je zdanja drugačijeg predznaka redovno tumačila kao vidljive neprijateljske manifestacije. Stradale su crkve, sinagoge i džamije, beležeći prethodno višestoletnu tradiciju. Kada su ratna dejstva utihnula i usledio period obnove religioznih aktivnosti u novonastalim državama, a radi se o poslednjoj deceniji, iznova su vitki minareti budili strah od bujanja nacionalističkog tumačenja islama i arabocentrizma, naročito zbog svog svoje monumentalnosti i raskoši na kojoj nisu štedeli donatori iz bogatih islamskih zemalja. Doprinela je sigurno tome i današnja antiislamska kampanja pojedinih zapadnih zemalja usled terorističkih akcija islamskih fundamentalista. Ipak, autor podseća da "prisustvo muslimana

suočava Evropljane... sa iznalaženjem načina da se muslimanima garantuje sloboda verskog opredeljenja i pravo veroispovesti, kao i život po načelima kulture za koju su se opredelili” (str. 283). Ujedno i, kao u radu Todorove, upitanost mogu li pod ruku evropske vrednosti i domaći, “evropski” islam, kao neizostavni sastojak evropske kulturne baštine?

A o perspektivama hrišćanstva, tačnije značaju međureligijskog dijaloga crkava i verskih zajedica za evropeizaciju konfliktnog balkanskog područja i izgradnju kulture mira na Balkanu, piše Dragana Radisavljević-Čiparizović u tekstu “Doprinos crkava i verskih zajednica procesima evropskih integracija: mogućnost razvijanja kulture mira na Balkanu”. Mogu li crkveni velikodostojnici inih veroispovesti hrišćanske religije, obrazovnom delatnošću, socijalnim angažmanom i ekumenskim susretanjem na lokalnom i regionalnom planu podstaći osavremenjivanje balkanskih nacionalnih i verskih identiteta ili će zanavek ostati skučeni uzusima “lošeg konzervativizma” i prizemne političke zloupotrebe? Autorka rezimira zaključke brojnih međureligijskih susreta i konferencija poslednjih nekoliko godina u Srbiji, na kojima se otvoreno diskutovalo o smislu religije u modernom svetu, zajedničkim duhovnim i moralnim vrednostima u hrišćanstvu, prevazilaženju starih nesporazuma i predrasuda i promovisala jedna nova etika dijaloga i saradnje, ličnog i neposrednog razgovora i potrebe za upoznavanjem sa drugačijom tradicijom sagovornika. Malu kritiku, bolje rečeno podsticaj za budući naučni rad, autorki upućujemo u smislu da nedostaje pregled opisanih dešavanja i u ostalim balkanskim zemljama, s obzirom na to kako je rad naslovljen.

O tome da li je na delu desekularizacija ili klerikalizacija savremenog srpskog društva raspravlja Mirko Blagojević u svom radu istoimenog naslova. Naime, oslanjajući se na empirijom potkrepljenu argumentaciju o promenama u svim segmentima vezanosti za pravoslavlje i SPC (religijsko identifikovanje, doktrinarno verovanje i religijsko-obredno ponašanje), kao i vidnom uticaju religijsko-crkvenog kompleksa na aktuelna dešavanja u javnom životu Srbije, Blagojević se upušta u ocenjivanje da li pomenute tendencije nedvosmisleno svedoče povratak davnašnjim obrascima

uključenosti crkve i sveštenstva u politički i kulturni život srpskog društva ili se radi o mnogo blažem, kvantitativnim i kvalitativnim indikatorima proverljivom procesu prirodne promene položaja klatna na istorijskoj amplitudi srpskih crkveno-državnih odnosa. Njegov stav je jasan: *savremeni klerikalizam u Srbiji ne postoji*, jer nisu ispunjena tri bitna preduslova njegove egzistencije – natpolovična zastupljenost gorljivih vernika u ukupnom stanovništvu, jak klerikalni duh i izražena ekonomska i politička moć sveštenstva. Mogu se prepoznati elementi uspostavljanja tešnje veze crkve i državne vlasti (veronauka u osnovnim i srednjim školama, medijska promocija pravoslavlja i SPC, sprega sveštenstva i političkog pod sistema društva), ali je njihova snaga još uvek daleko od toga da Srbiju vraćaju na staze srednjovekovne slave i nečega što bi se otvoreno moglo nazvati *kontrasekularizacijom*. Desekularizacija je mnogo realističniji opis pojačanog uticaja SPC i čvršće vezanosti ljudi za religiju i crkvu. Međutim, autor ne odbacuje mogućnost da se u budućnosti tako nešto neće zbiti, naročito ukoliko se: uzmu u obzir najave države o vraćanju, nakon Drugog svetskog rata oduzete, crkvene imovine; nastavi obilato materijalno i finansijsko pomaganje crkava po Srbiji i dozvoli mnogo opipljiviji politički upliv klera.

O izazovima koje savremenost ispostavlja pred konfesionalno biće makedonskih Roma izveštava Ružica Cacanaska u svom radu “Promene u konfesionalnom identitetu Roma u Republici Makedoniji”. Ona detaljno opisuje napore predstavnika manjinskih hrišćanskih zajednica – Evangelističke crkve, Metodističke crkve, Adventističke crkve (Sedmog dana), Jehovinih svedoka, Novoapostolske crkve, Kongrešanske crkve i Hrišćanskog centra – da čvršće vežu uz sebe predstavnike marginalnih društvenih slojeva, ponajpre Roma, čiji je nezavidan položaj na balkanskoj mapi, a time i u Makedoniji, već opšte mesto brojnih socioloških analiza. Iskustvenu potporu rada čine rezultati obimnog terenskog istraživanja “Novi aspekti u determinisanju promena romske konfesionalne matrice”, obavljenog unazad dve godine na statistički relevantnom uzorku. Odgovori romskih ispitanika u romskih naseljima dopunjeni su intervjuima sa Romima-verniciima iz manjinskih verskih

zajednica. Misionarenje među Romima započinje na individualnom planu, zahvaljujući rođaćkim, komšijskim i prijateljskim vezama sa onima koji su već pristupili nekoj od protestantskih verskih zajednica. Dok pripadnici ostalih etničkih grupa mahom odabijaju kontakte sa, kako ih nazivaju, “sektašima”, Romi iskazuju neobičnu prijemčljivost za poruke koje dolaze od protestantskih pastora. Ne čudi ni visokoprocenatna uspešnost masovnih konverzija, najčešće u organizaciji različitih Evangelističkih crkvi. Lideri manjinskih hrišćanskih verskih zajednica otvoreno ističu da tome mogu da zahvale u značajnoj meri nedovoljnoj romskoj upućenosti u učenja priznatih religija, te suštinskoj nezainteresovanosti većinskih verskih subjekata za potrebe verništva romske nacionalnosti, čak i među pripadnicima islama, poznatim po tradicionalnoj strogosti u pridržavanju religioznih načela. Izostajanje bliskih i intenzivnih kontakata sa Romima većinske verske zajednice redovno zabašuruju pričom o presudnoj ulozi ekonomskih činioaca u odlučivanju na promenu roditeljske vere; ova konstatacija stoji, jer su misionarska nastojanja redovno povezana sa materijalnom i humanitarnom pomoći koja se besplatno deli, odsudno poboljšavajući nezavidan položaj najugroženijih slojeva stanovništva kojih su Romi veliki deo. Ne treba zanemariti ni efekte u sferi zdravstvene i obrazovne politike. No, kada se za mišljenje o ovome upitaju romske familije koje su prigrlile novu veru, po pravilu se po važnosti izdvaja jedan drugi faktor – duhovne vrednosti i novousvojena doktrinarna učenja, koja doprinose promenjenoj optici gledanja na svet oko sebe i sopstvene uloge u njemu. Poznavanje Biblije, duhovni mir, spoznaja vere – doživljavaju se kao ekskluzivne prednosti u odnosu na pripadnike drugih vera i kohezivni činioaci u objedinjavanju snaga za proširivanje kruga istomišljenika. Lojalnost verskom kolektivitetu, navodi Cacanosa rezultate istraživanja, odnosi prevagu i nad etničkom pripadnošću, pa će, na primer, Romi adventisti i Jehovini svedoci vernost izabranoj religiji potvrđivati i prilikom izbora bračnog partnera, uslovljavajući ga istovetnošću religijskih ubeđenja, ali ne i etnosom. Verispovest je u ovim slučajevima porodična odlika, supružnici najčešće utiču na decu, a zabeleženi su i slučajevi kada pritisak ima suprotan smer, odnosno izbor dece kasnije

uslovljava izbor roditelja. Svi članovi porodice agilno učestvuju i u ostalim oblicima ispoljavanja verske odanosti: redovni nedeljni susreti, učestvovanje u svečanostima i običajima itd, što sve jača kolektivni duh i osećaj pripadnosti zajednici. Ipak, generalni zaključak je da uprkos postojanju povoljnih uslova “nije došlo do veće promene bazične romske konfesionalne matrice” (str. 246). Velike misionarske akcije realizuju se sa lakoćom, ali stvaranje stabilnog verskog tkiva odvija se veoma teško. Tek je 10% ukupne romske populacije otvoreno priznalo pripadnost manjinskim verskim zajednicama, uprkos velikom broju simpatizera, koji projektuju lažnu sliku o velikom broju romskih protestantskih vernika. Nedostaju Romi sa visokim teološkim obrazovanjem, mada ima propovednika i lica u statusu njihovih pomoćnika.

U radu “Bugarski štampani mediji i formiranje socijalne predstave o Ciganima”, Velina Topalova i Stojan Novakov studiraju članke različite političke orijentacije i stava prema Romima u trima dnevnim novinama velikog tiraža – “Sega” i “Novinar”, umerene političke pozicije i “Ataka”, ekstremno nacionalističke političke partije *Ataka*, o čijim stavovima smo se već informisali iščitavajući rad Elisavete Ignatove. Analizirani naslovi iz “Sege” i “Novinara” potiču iz perioda januar 2000 – april 2006, dok naslovi iz “Atake” obuhvataju period od osnivanja partije sve do aprila 2006. godine. U fokus interesovanja pomenutih štampanih medija Romi ulaze naročito 2005. godine, pred parlamentarne izbore u Bugarskoj, kada su pojedini političari populističkom retorikom i najprizemnijim motivima pokušali da obezbede među običnim ljudima jeftine političke poene. Socijalno nezadovoljstvo najšireg građanstva rezultatima tranzicionih promena preusmereno je u obliku latentnog rasizma prema Romima usled, gle čuda, “neopravdanih” zahteva, tada još uvek u poslaničkim klupama, romske partije “Evrroma” za besplatnim obrazovanjem i zdravstvenom zaštitom Roma, ali i svih ostalih socijalno ugroženih Bugara, Turaka. Započeta je hajka prema Romima kao glavnim prestupnicima, vinovnicima kriminalnih radnji i generatorom opšteg osećaja unutrašnje nesigurnosti. Ko je od pomenutih medija prednjačio u neslavnom ponašanju? “Sega” je objavila značajno više članaka sa pozitivnom konotacijom nego sa

negativnom i plasirala dvostruko manje izveštaja o kriminalnim aktivnostima pripadnika romske populacije od “Novinar”-a. Tokom šestogodišnjeg perioda samo jedna petina članaka objavljenih u “Segi” i “Novinaru” sadrži etnonim “Ciganin”, dok ostatak (preko 80%) sadrži etnonim “Rom”, politički prihvatljiviji u javnoj raspravi. “Sega” i “Novinar” koriste etnonim “Ciganin” u negativnom kontekstu naslova samo u 5,8%, odnosno u 4,8%. U “Ataki” je, pak, za svega 6 meseci objavljeno 98 članaka sa naslovima koji sadrže reč “Ciganin” ili “Rom” (“Sega” je za šest godina objavila ukupno 335, a “Novinar” 215 tekstova, među kojima, kako smo već podcrtali, prevagu odnose članci pozitivnog predznaka), od čega je 79% negativnog karaktera. Dalje, informišući o romskom narodu “Ataka” u većini slučajeva koristi etnonim “Ciganin”, medijski ih etiketirajući na neprihvatljiv način u smislu prakse korektnog javnog govora i sa neskrivenim podstrekivačkim pozivima za stigmatizacijom i diskriminacijom najnemoćnije etničke grupe u državi. Naslovi sa negativnom konotacijom čine 70,4% od ukupnog broja publikovanih priloga, a od tog broja u 88,7% slučajeva prilozi su posvećeni opisima kriminalnim radnji “garavih momaka”. Preovlađujuća slika o Romima posve je jasna: poslednja mesta na svim lestvicama njima su zagarantovana, oni su “loši momci” kojih se ne treba samo kloniti, već ih i javno žigosati i surovo kažnjavati. Očigledno je da predstoji još mnogo truda na anuliranju posledica ovakvih manipulacija javnom svesti i promociji jezika tolerancije kada se predstavljaju etničke manjine na nacionalnom i regionalnom planu, i to ne samo u bugarskom društvu. *Započeta Dekada Roma* samo je dodatni imperativ.

Specifičan pogled na perspektivu zajedničkog života većinskog srpskog i manjinskog romskog stanovništva na osnovu *progrednog mesta*, predmet je interesovanja Dragoljuba Đorđevića i Dragana Todorovića u prilogu “Romi (i Srbi), kultura smrti i tolerancija: tri primera iz južne Srbije”. Sloboda je izbora svakog čoveka za koji će se modalitet večnog boravišta opredeliti, tu slobodu ne treba braniti ni romskoj manjini kada na red dođe nužnost takvog opredeljivanja. Manje je bitno da li je to: groblje fizički odvojeno od groblja većinskog naroda; sopstveno groblje koje je fizički

spojeno sa grobljem većinskog naroda ili groblje većinskog naroda (o sahranjivanju van mesta življenja se raspravlja tek u iznimnim, vrlo retkim okolnostima). Kako će se i u kom pravcu kretati dešavanja u budućnosti u ovoj sferi, istinski je pokazatelj zaživljavanja multikulturalističkih i interkulturalističkih tendencija u jednoj lokalnoj sredini, te jezičak na vagi u ocenjivanju njenih demokratskih potencijala. Ima li dovoljno argumenata koji bi svedočili o tome da višedecenijski zajednički život u pravoslavnom kulturnom okruženju i istovetan ekonomski, socijalni i kulturni položaj (a slika je to važećih odnosa u srpskom ruralnom zaleđu) doprinose gubljenju svake vrsta zazora većinskog stanovništva prema romskoj manjini i praktikovanju zajedničkog sahranjivanja? Ili preplitanje manjinskog islama i većinskog pravoslavlja, dveju podjednako postojanih tradicija u urbanom jezgri, nosi sa sobom osobena pravila igre koja ne dozvoljavaju olako međusobno mešanje? Može li *kultura smrti* da opovrgava ili potvrđuje potencijale za etničku i religijsku toleranciju, za saživot u multietničkom i viševerskom društvu, kakvo je nesumnjivo srpsko? Do nekih se odgovora došlo proučavanjem vidova sahranjivanja romskog stanovništva u tri okruga jugoistočne Srbije: Niškog (Doljevac – Belotinac), Topličkog (Prokuplje – Mala Plana) i Jablaničkog (Lebane – Krivača).

RASPRAVA

Vihren Buzov¹⁴

DVA KONCEPTA TOLERANTNOSTI. Drage kolege, posebno mi je zadovoljstvo što mogu da učestvujem u radu ovog naučnog skupa, koji sabira predstavnike mnogih različitih naučnih oblasti susednih balkanskih zemalja. Zahvaljujem se na korektnoj interpretaciji sadržaja mog rada od strane kolege Dragana Todorovića, želeo bih samo da pojasnim nekoliko osnovnih teza.

U radu se predstavljaju dve koncepcije tolerantnosti. Prvu koncepciju povezujem sa zapadnom kulturom i ona se dovodi u vezu sa osobenim razumevanjem racionalne diskusije. Ovakvo razumevanje dolazi još od klasika filozofske misli – Platon, Aristotel; racionalna diskusija ili racionalna komunikacija među narodima ogleđa se u zajedničkom traganju za istinom, ali se ta istina shvata kao jedinstvena. U Platonovim *Dijalogima* Sokrat poznaje istinu i sagovornike, u konačnom ishodu, vodi do samospoznaje nje same. Istina je, međutim, samo jedna i strane učesnice u diskusiji treba na kraju da se slože oko njenog sadržaja. No, kako pokazuje Karl Popper, ovakav put u sebi sadrži i opasnost od dogmatizma i kulturnog imperijalizma. Istina, po njemu, ne može da bude samo jedna i to kao istina samo jedne strane koja učestvuje u diskusiji. Tako se zapadna kultura neprestano trudi da nametne sopstveno viđenje problema i sistem vrednosti svim ostalim zemljama (tržišna ekonomija, pravna država, pluralistička demokratija) odnosno neupitno odredi ostalim zemljama vremenske rokove za njihovo dostizanje. No, pokazalo se da ovakav pristup nije dao željene rezultate, najpre u rešavanju balkanskih konflikata u bliskoj prošlosti.

Zbog toga Popper smatra da učesnike diskusije treba da krase maksimalna različitost stavova, čime obogaćuju svoje polazne pozicije i neprestano ih proveravaju. Takva neklasična koncepcija diskusije vodi nas do jednog drugačijeg razumevanja tolerantnosti – tolerantnost kao ravnopravnost i mogućnost svake strane u dija-

¹⁴ Vanredni profesor, Filozofski fakultet, Veliko Trnovo (Bugarska).

logu da obrazloži svoju poziciju. Smatram da je u istoriji i tradiciji slovenskih balkanskih naroda upravo sadržano ovakvo shvatanje tolerantnosti. Komunitarne vrednosti, kao što su saradnja, uzajamna pomoć i ravnopravnost, duboko su ukorenjene u njihovim tradicijama, zbog čega je ovaj naš zajednički prostor odvajkada odlikovala tolerantnost, pre svega prema pripadnicima različitih manjina, a Romi su jedna od najbrojnijih. Tolerantnost razumevam kao dalekosežnu perspektivu balkanskih naroda i, u kontekstu predstojeće evropske integracije, ona bi trebalo da predstavlja jednu od najznačajnijih odlika njihovog identiteta.

Dragoljub B. Đorđević¹⁵

SPECIFIČNOSTI DOŽIVLJAJA TOLERANTNOSTI NA BALKANSKIM PROSTORIMA. Prijatno sam iznenađen sadržajnošću, obimom relativno kratkog, priloga kolege Buzova, posebno shvatanjem tolerantnosti u zapadnim društvima koje je zasnovano na racionalizmu i koje može da dovede do supremacije i demonstracije sile, kao i tumačenjem tolerantnosti na balkanskim prostorima. I u radovima drugih kolega iz Bugarske, koji su poslednjih godina učesnici naučnih skupova u našoj organizaciji, moglo se primetiti insistiranje na osobenostima balkanske kulture koje, a što je istorijski potvrđeno, vode do specifičnog poimanja tolerancije. Pokazalo se da ovo originalno doživljavanje tolerantnog odnošenja može da bude plodotvornije od nametanja koncepcije tolerancije koje nam dolazi iz tradicije zapadnih društava.

Problem je sada što je prof. Buzov samo u najkraćim crtama dao elemente te specifičnosti i tek predstoji dublja analiza ovog fenomena, kao i otkrivanje razrađenih primera ove samosvojne balkanske tolerantnosti. Ona, međutim, zaslužuje dublju razradu i iznošenje na svetlo dana, najpre utemeljenjem u istorijskom materijalu, ali i u filozofskim pretpostavkama, kako je to učinio prof. Buzov.

¹⁵ Redovni profesor, Mašinski fakultet, Niš.

Danijela Gavrilović¹⁶

DA LI RAZLIKE U POIMANJE TOLERANTNOSTI RAZDVAJU ILI SPAJAJU? I. U mojim razmišljanjima šta je to Balkan, kakav je to balkanski identitet i koji su njegovi sadržinski elementi, kao i koji to link može spojiti Balkan i Evropu, ova koncepcija balkanske tolerancije čini mi se korakom napred u razlikama, a ne spajanjima. Naime, pored nužnog razlikovanja zapadnog i istočnog kulturnog modela, kao sociolozi, ne smemo gubiti iz vida da nam je uvek potreban jedan viši nivo zajedničkih vrednosti da bismo se mogli integrisati. Ako insistiramo na različitostima u poimanju tolerancije, ostaje pitanje prof. Buzovu gde vidi spona za povezivanje u budućnosti?

Vihren Buzov

DA LI RAZLIKE U POIMANJE TOLERANTNOSTI RAZDVAJU ILI SPAJAJU? II. Slažem se sa opaskama kolega da ideja tolerancije kod balkanskih naroda treba da bude potkrepljena istorijskim, empirijsko-sociološkim i filozofskim argumentima. Za razliku od zapadnog racionalnog modela, koji vrhuni u Fukujaminoj ideji o kraju istorije, kultura pravoslavnih balkanskih naroda nije usmerena na otkrivanje univerzalnih vrednosti, već na zajedničku saradnju, razumevanje i ravnopravnost među ljudima. I koncept tolerancije, unutar ovako shvaćenog modela, ne insistira na jednom rešenju, već na mogućnosti da postoji više različitih odgovora, više različitih istina.

Pavle Bujanja¹⁷

PEDAGOGIJE MIRA. Već sam na prošlom naučnom skupu u organizaciji Instituta za sociologiju jasno naglasio da je kultura mira bez veznika tolerancije dosta problematičan pojam. O pojmu tolerancije može se govoriti sa različitih aspekata, a prof.

¹⁶ Docent, Filozofski fakultet, Niš.

¹⁷ Redovni profesor u penziji, Odeljenje za kulturu mira i toleranciju, Kruševac.

Buzov je govorio samo o jednom. Na primer, hoćemo li tolerisati zlo i korupciju, ali i neznanje? Jer, istorija čovečanstva pala je na toleranciji, pa umesto istorije mira, imamo istoriju ratovanja. Šta je inkvizicija, ako ne primer netolerancije?

Ono za šta se zalažem jeste mišljenje mira na maternjem jeziku... Dalje, značajni napori treba da budu usmereni na izgradivanju jezika pedagogije mira, no, nemaju ga ni drugi svetski narodi. Ali, niko nam ne može negirati pravo na otvaranje rasprave o ovim važnim pitanjima...

Mirko Blagojević¹⁸

KLERIKALIZACIJA NA PROSTORU BALKANA. O klerikalizaciji se u sociologiji religije u evropskom kontekstu gotovo uopšte i ne govori. Poslednjih desetak ili nešto više godina radije se govori o desekularizaciji i revitalizaciji religije i govori se o novoj javnoj ulozi religije. U srpskoj sociološkoj zajednici, uopšte u javnim raspravama o religiji kod nas, o klerikalizaciji se, ipak, više govori, naglašenije ili manje naglašeno, u zavisnosti od toga kakvi se argumenti rabe i u zavisnosti od nekih predstava i predubeđenja autora koji se religijom bave. Kod nas, recimo, Mirko Đorđević zastupa decidno stav da postoji proces klerikalizacije i svaki argument na koji naiđe u javnom kontekstu koristi u prilog ovakvoj tezi.

Stoga, mene interesuje kakva je situacija povodom ovog pitanja u susednoj Makedoniji i Bugarskoj, gde je pravoslavlje jednako preovlađujuća konfesionalna zajednica i da li ima rasprava o tome da povratak religije i crkve u javni život jeste nešto što treba da zabrinjava ili ne postoji takav stav?

Ružica Cacanaska¹⁹

KONFESIONALNA MAPA U MAKEDONIJI. Generalna konfesionalna mapa u Makedoniji sastavljena je od manjinskih i

¹⁸ Naučni saradnik, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.

¹⁹ Naučni saradnik, Institut za sociološka i političko-pravna istraživanja, Skoplje (Makedonija).

većinskih verskih zajednica. Pozicija većinskih verskih zajednica – da li se nalaze u procesu desekularizacije, postsekularizacija ili kontrasekularizacija – pitanje je koje sadrži brojne dileme. Generalno posmatrano, pozicija u kojoj se nalazi dominantni verski subjekt u Makedoniji delimično je iznuđena i ostavlja utisak u javnosti zbu-njene zajednice. Naime, nakon urušavanja vladajuće sekularne op-cije devedesetih godina prošlog veka, ona se našla zatečena u dile-mi da li da pristupi nekim aspektima modernizacije ili da se vraća tradicionalnim obrascima verskog delovanja. Svoju zbu-njenost do-minantni verski subjekt manifestovao je na više nivoa. Od prozivki na institucionalnom planu da reaguje povodom određenih slučajeva u javnosti do različitih primera unutrašnjeg segmentiranja, što otk-riva nepostojanje jasnog stava povodom društvenih pojava, ali i po-vodom sopstvenih faza razvoja.

Ja se lično više bavim proučavanjem manjinskih verskih subjekata. Mogu slobodno da kažem da većinski verski subjekat u Makedoniji, iako i sama pripadam toj pravoslavnoj verskoj matrici, pokazuje nedozvoljeno satanističko odnošenje prema njima, što je nedozvoljeno u uslovima zajedničkog života u multikulturnim dru-štvenim zajednicama.

Danijela Gavrilović

IZMERITI PROCES DESEKULARIZACIJE. Na impres-ionističkom nivou, mi možemo videti da je uloga crkve u velikoj meri promenjena u smislu da je povećan njen društveni uticaj. S druge strane, neophodno je napraviti terminološko razjašnjanje u smislu da je prvi pokazatelj procesa sekularizacije odvajanje crkve od države. Njihovo ponovno spajanje zaista jeste desekularizacija, ali pozivam krugove sociologa religije da, upotrebom kvantitativ-nih i kvalitativnih pokazatelja, izmere taj proces, jer mi se čini da je klerikalizacija prejako upotrebljen pojam. Ona se u nekim ras-pravama može upotrebljavati, ali u naučnim raspravama treba biti jako oprezan. Trebalo bi analizirati novi zakon o verskim zajedni-cama, kao i sve aspekte društvenog života crkve...

Sociolozi religije bi, konačno, trebalo da razgraniče funkcije države i crkve. Kao interesantan, ovaj problem uviđam kao nastavnik sociologije religije, jer često studenti za temu diplomskih radova biraju teme o odnosu crkve i države u različitim periodima...

Dragoljub B. Đorđević

O KRITERIJUMIMA ZA RAZLIKOVANJE MANJINSKIH I VEĆINSKIH VERSKIH ZAJEDNICA I RAZLOZIMA PRELASKA ROMA NA PROTESTANTIZAM. Ja ću imati četiri intervencije i molim vas da me prekinete ukoliko odužim.

U iznošenju faktora koji bi trebalo da budu ispunjeni da bi se govorilo o klerikalizaciji bilo kog društva, posebno srpskog, kolega Blagojević nije originalan; najkorektnije govoreći, oslonio se na već čuveno određenje dr Slobodana Markovića, političkog antropologa sa Fakulteta političkih nauka u Beogradu... No, ideja koja bi se naknadno mogla razraditi i u nekom drugom naučnom radu kolege Blagojevića jeste: ako raste uloga crkve u jednom društvu, a raste u većini društava, i ako to bude balansirana uloga u odnosu na sekularni i ateistički deo društva, onda neće biti nikakvih problema; ali, ako raste uloga jednog društvenog aktera – hajde da, u našim uslovima posmatrano, kažemo i jednog od stubova društva – onda, kao sociolozi religije, moramo da tom stubu društva ispostavimo i određenu odgovornost. Dakle, moramo biti kritičniji prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, ići u susret dešavanjima i tražiti od nje da se otvorenije, javno i odlučnije određuje prema svekolikim društvenim zbivanjima, pa, prema tome i prema temi našeg skupa – kulturi mira, pomirenju, dijalogu, toleranciji, ekumenskim procesima. SPC i druge verske zajednice u srpskom društvu moraju na ovom planu da budu aktivnije kako bi delovale u skladu sa izričajem Hansa Kinga, koji je u svom radu iskoristio prof. Cvitković, “da nema mira među narodima ako nema mira među religijama”, pa prema tome i među verskim zajednicama.

Sada se vraćam na referat kolegginice Ružice Cacanoste sa namerom da raspravimo, naravno ne konačno, jednu stvar koja je za

mene jako bitna, s obzirom da se time bavim, ali mislim da je važna i za druge sociologe religije. Koleginica Cacoska je pre par godina na ovu temu objavila jedan sličan tekst, koji je objavljen u niškom univerzitetskom časopisu "Teme", praveći u njemu razliku između većinskih i manjinskih verskih zajednica, a što ponovo čini u ovom tekstu. Na tu njenu klasifikaciju već sam reagovao u više navrata u svojim tekstovima, takođe pokušavajući da razgraničim šta je to manjinska vera, vera manjina, manjinska verska zajednica i slično. Pokušao sam da makedonskoj kolegici javno ukažem da ona neoprezno u manjinske verske zajednice u Makedoniji ubraja i Rimokatoličku crkvu. Pri tome, ona primenjuje samo jedan kriterijum, i to onaj koji vodi računa o kvantitativno aspektu; ako se kao kriterijum uvede samo brojčanosti, onda je normalno da je ona manjinska verska zajednica u Makedoniji. Ali, u igru treba uvesti i kriterijum kvaliteta i o tome baš govori ugledni autor Rože Mel u svojoj knjizi "Sociologija protestantizma", koju mi je pozajmila koleginica Cacoska. On jasno razgraničava kriterijume po kojima jednoj verskoj zajednici pripisujemo manjinski ili većinski status u verskom polju. Da bi se nešto tretiralo manjinskim, kaže on, nekada je odlučujući samo kvantitativni momenat, ali je ponekad važan i kvalitativni aspekt manjinstva, koji on, zatim, svodi na dva "podkvaliteta", da se tako izrazim. *Prvo*, na to kakav je položaj te verske zajednice u strukturi društva, pri čemu misli kakav je pravni tretman bio te verske zajednice i kakav je sada u pravnom, političkom i socijalnom polju i *drugo*, kako se vernici koji pripadaju toj verskoj zajednici tretiraju u datom društvu, da li su oni vernici "drugog reda", da li se šikaniraju i bez ikakvog su prava i ugleda.

Pošto sada govorimo o Rimokatoličkoj crkvi, uvedemo li ovaj drugi kriterijum, onda se ni za jednu situaciju balkanskih društava ne može reći da je ona manjinska verska zajednica. Praktično, ona je, kvantitativno posmatrano, samo u Hrvatskoj većinska, ali je i u svim drugim zemljama većinska, uvodeći ovaj drugi kriterijum a – kvalitativni. Da li je Rimokatolička crkva manjinska verska zajednica u Srbiji? Nije. Da li je Rimokatolička crkva manjinska verska zajednica u Bugarskoj? Nije. Njen status je većinski, ona je potpuno ravnopravna poput Islamske verske zajednice u

Bugarskoj, ona je jednako većinska kao i u Albaniji, Rumuniji i Bosni i Hercegovini. Nama to nije toliko bitno, ali dobro je znano da je u pozadini, zapravo, jačina Rimokatoličke crkve u svetu, da postoji Vatikan, da postoje specijalni odnosi koje ova crkva ima sa drugim zemljama u svetu; sve to njoj daje mogućnost da je nijedna balkanska država ne tretira kao manjinsku versku zajednicu...

Rad koleginice Cacanoste, inače, vrlo je kvalitetan, svako iz njega može detaljno da se upozna sa statusom protestanata, bar među Romima, u Makedoniji, a teorijski stavovi praćeni su bogatom empirijskom građom. Povodom Roma gledano, imam jedno pitanje. U analizi rezultata zašto Romi u Makedoniji prelaze na protestantizam – pre svega, radi se o Romima sa islamskom pozadinom, pošto je poznato da je tamo manje pravoslavnih Roma nego što je to slučaj u Bugarskoj i Srbiji – ona izdvaja dve grupe faktora. Jedna je vezana za socijalno-ekonomsku sferu: Romi su siromašni i dobijaju socijalnu i humanitarnu pomoć; drugu grupu razloga čine čisto bogoslovski, tj. doktrinarni razlozi: u duhovnom pogledu, protestantske verske zajednice nude Romima ono što im nije nudeno od islama i pravoslavlja... Mislím da treba uvesti još dve grupe faktora, koje sam skromno ponudio za raspravu u svojim ranijim tekstovima: kulturna grupa faktora i politička grupa faktora. Čak sam ponudio i hijerarhiju tih faktora, smatrajući da, trenutno, u konverziji preovladavaju socijalno-ekonomski faktori, da slede bogoslovski, nastavljaju se kulturni i na samom začelju se nalaze politički faktori. No, posle tog tzv. herojskog doba konverzije, vrlo brzo može doći do promene označenog redosleda, dajući sebi slobodu da prognoziram napredovanje kulturnih, pa i političkih razloga prilikom opredeljivanja pripadnika romske populacije za prelazak na protestantizam. Nisam ja tu ništa posebno izmislio, nema tu posebne originalnosti, osim sistematizacije i pravljenja hijerarhije i predviđanja, samo sam preuzeo iskustva i teorijske stavove raznih inih autora, ponajpre onih koji su se bavili uzrocima masovne pentekostalizacije u Južnoj Americi, Koreji i Africi.

Sve to još uvek nije dovoljno. Mi se možemo zaustaviti na pobrojanoj argumentaciji za raspravu, ali bi neki pomniji istraživač mogao da upita i sledeće: iz kog rakursa, iz koje teorijske pozicije

se brani zauzeto stanovište? Šta to objašnjava i razjašnjava delovanje socijalno-ekonomskog, doktrinarnog, kulturnog i političkog faktora i eventualnu promenu ovog redosleda? Posebnu argumentaciju za ove prognoze daju bugarski sociolozi religije i romolozi, koji pretresajući situaciju u sopstvenoj zemlji, otkrivaju da u slučaju Roma muslimana, tzv. "turskih" Roma i evandeoskih Roma sve više na površinu isplivava politički uticaj, nezavisno od toga da li on dolazi spolja ili samo iznutra. U naslovima njihovih radova sve se više, krajnje otvoreno, govori o opasnosti od muslimanskog fundamentalizma, čak i terorizma, a posebno se spekulise sa ulogom Roma muslimana. Dakle, koja to teorija može ove tendencije u posmatranim balkanskim zemljama da sistematizuje, kodifikuje i objasni? Razgovarajući o svim tim problemima nedavno sa svojim nekadašnjim mentorom prof. Sergejom Flereom iz Slovenije, pomenuo sam mu da ključ možda leži u teoriji racionalnog izbora Roldnija Starka, sa čime se on složio. Zato preporučujem i kolegici Cacanosoj i drugim kolegama da u našem zajedničkom budućem radu razmišljamo i u ovom smeru i pokušamo da nađemo odgovore koji bi ovakav izbor potvrdili ili opovrgli.

Ružica Cacanosa

BROJČANOST KAO KRITERIJUM PRIPADNOSTI MANJINSKOM VERSKOM KORPUSU. U svojim javnim nastupima uvek pravim jednu dihotomiju kada govorim o verskoj mapi Makedonije ili uopšte Balkana i Evrope. To je podela na većinske i manjinske verske zajednice, u jednom postsekularnom i relativnom smislu. To znači da ako jedna verska zajednica ima svega 2% verništva u ukupnoj verničkoj populaciji u jednoj državi, onda je ona, prema svom momentalnom pozicioniranju u odnosu na većinske, za mene manjinska verska zajednica. Ne manjinska u nekom pogrdomnom smislu, već samo u smislu socijalnog segmentiranja; ona jeste na konkretnom prostoru manjinska, iako je njena referenta osnova u drugoj državi većinska. Ovu tipologiju, ne uvek, ali ponekad dopunjujem onom drugom, tradicionalnom, istorijskom podelom i dopunskim objašnjenjima o statusu konkretne verske zajed-

nice u jednom dužem periodu... Dakle, uvek kada pominjem ovu tipologiju, ja to činim u jednom empirijskom smislu reči, u tipološkom smislu reči, bez namere da kažem kako je ta tipologija sačinjena na osnovu nekih drugih posebnih kriterijuma... Takođe, u svom doktoratu pravim razliku između protestantskih i manjinskih verskih zajednica. Protestantske verske zajednice postoje već dugo vremena i ostavile su dubokog traga na ovim prostorima, ali se sve više pojavljuju i verske zajednice van protestantske lepeze. Na primer, u Makedoniji je aktuelno razmimoilaženje unutar Novoapostolske crkve, a ona se nikako ne može da smesti unutar protestantske zajednice. Ili proces pentekostalizacije, koji je u usponu među romskim stanovništvom u Makedoniji.

Ja, ipak, mislim da proces prelaska iz jedne u drugu versku zajednicu – ali i iz statusa verski nezainteresovane osobe u aktivnog vernika – nije toliko racionalan i da unutar sebe uključuje niz drugih elemenata koji upućuju pojedinca na ovakav korak. Aktuelni proces tranzicije na Balkanu otvara nove mogućnosti za udruživanje i razdruživanje na verskom planu. Naročito je kod onih verskih kolektiviteta, koji tradicionalno opstaju na makedonskom i srpskom prostoru, primetna nepripremljenost da odgovore na verske potrebe sopstvenog verništva. Jednako, oni ne vrše ni adekvatnu versku edukaciju verništva, dozvoljavajući tako nekom ko je mnogo verski angažovaniji, nezavisno iz kog referentnog kruga dolazi, da postigne dobre misionarske rezultate... Stoga sam pomalo skeptična prema mogućnosti da izbor verske zajednice bude strogo racionalan, smatram da je promena bazične verske matrice, naročito kod Roma u Makedoniji, rezultat, pre svega, misionarskog delovanja protestantskih verskih zajednica...

Dragana Radisavljević-Ćiparizović²⁰

***NUŽNOST SARADNJE I SOLIDARNOSTI CRKAVA I
VERSKIH ZAJEDNICA NA BALKANU.*** Zahvaljujem se kolegi Todoroviću na sugestiji oko naslova rada. Moj rad predstavlja po-

²⁰ Magistar socioloških nauka, Filozofski fakultet, Beograd.

kušaj da, uprkos skoro u nedogled prolongiranoj društvenoj, ekonomskoj i političkoj krizi, prepoznamo i ukažemo na neke pozitivne znake saradnje i solidarnosti crkava i verskih zajednica u našoj multietničkoj i multikonfesionalnoj sredini. Važnost ovih međureligijskih i međukonfesionalnih susreta je tim veća, jer predstavljaju jedan od preduslova demokratizacije i uključivanja srpskog društva u evrointegracione tokove. Upravo je nedostatak ekumenske i međureligijske tradicije u bivšoj Jugoslaviji ocenjen kao jedan od krucijalnih razloga zašto verske zajednice u nedavnim ratovima nisu uspele u većoj meri da deluju zajedno protiv njih. Slažemo se sa mišljenjem da današnje religije treba da se okrenu središtu svojih poruka iz kojih izvire da bi se smanjila mogućnost njihove zloupotrebe i manipulacije, najčešće u nacionalističke i dnevno-političke svrhe. S obzirom na činjenicu da se prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva u Srbiji 2002. godine prema veroispovesti kao vernici deklarišu 95% građana, od kojih je 85% pravoslavnih, mogućnosti uticaja verskih zajednica na formiranje javnog mnjenja više nisu zanemarljive. Konfesionalna pripadnost, naravno, nije identična sa religioznošću i obično precenjuje broj stvarno religioznih ljudi kojih je, prema empirijskim istraživanjima na rasršču milenijuma, bilo oko 60%. Da se ne radi o klerikalizaciji srpskog društva potvrđuje nam i procentualna sličnost naše sadašnje religijske situacije sa zapadno-evropskom sa početka osamdesetih godina isteklog veka na osnovu brojnih Galupovih istraživanja iz tog perioda. Smatramo da je od suštinske važnosti stvoriti bolje uslove za versku toleranciju u zakonskoj regulativi, u oblasti ekumenskog susretanja i u sferi obrazovanja. Konačno smo dobili Zakon o crkvama i verskim zajednicama aprila 2006. godine, koji reguliše područje verskih sloboda u Srbiji; gotovo u istom paketu, maja 2006. godine, donet je i Zakon o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama... Obrazovanje za toleranciju ne može zaobići ni svete ni svetovne ustanove. Praksa je pokazala da je netrpeljivost manje proizvod vremena, a više posledica pogrešnog vaspitanja i obrazovanja. Uvođenje, tj. vraćanje veronauke u škole predstavlja najkonkretniji dokaz da je došlo do bitnih promena u odnosima između države i crkve u odnosu na neka ranija vremena. Zas-

nivanje iskrenog dijaloga i tolerancija među pripadnicima različitih crkava i verskih zajednica u Srbiji može predstavljati prvi korak u uspostavljanju sveobuhvatnog društvenog i političkog dijaloga i promovisanje kulture mira među narodima koji sada žive na Balkanu u različitim državama.

Elisaveta Ignatova²¹

POLOŽAJ I PERSPEKTIVE ROMA U BUGARSKOJ.

Romi su u Bugarskoj postali statistički vidljivi tek poslednjih godina i to kao rezultat preorijentacije zvanične državne politike asimiliranja u politiku priznavanja različitih kulturnih identiteta. No, u isto vreme oni su postali “relevantni” i za većinu savremenih masovnih medija koji su, na žalost, orijentisani u svojim napisima na negativne pojave. Čak i veći deo publikacija posvećenih Romima obrađuje kriminalnu tematiku. Ovakvo prenaplašeno bavljenje devijantnim ponašanjem Roma posledica je i njihovog socijalnog položaja: slabo su obrazovani, sa niskim profesionalnim kvalifikacijama, izražena je stopa nezaposlenosti a time i siromaštvo i loši životni uslovi. Drugi uzrok povišenom kriminalitetu među Romima sadržan je u promenjenoj demografskoj strukturi u naseljima. Istraživanje iz prošle godine pokazalo je da romske žene rađaju tri puta više dece od bugarskih žena; može biti da je da cifra i preuveličana, ali je postotak rađanja romskih žena svakako veći. Zato je etnička struktura mladih naraštaja bitno drugačija od etničke strukture ukupnog stanovništva u Bugarskoj. A svetski empirijski pokazatelji otkrivaju da u ukupnom prestupničkom ponašanju čak 70% otpada na uzrast do 30 godina starosti; sledstveno tome, i mladi Romi u Bugarskoj značajno učestvuju u populaciji sklonoj prestupničkoj delatnosti. Prošlog meseca, recimo, održana je u Sofiji konferencija posvećena etničkom profilu prestupnika, u kojoj su učestvovali policajci iz određenih regiona u zemlji i iznosili lična zapažanja o tome koje su nacionalnosti najzastupljenije u kriminalu; možete da pretpostaviti kakvo je mnjenje o Romima.

²¹ Naučni saradnik, REGLO, Sofija (Bugarska).

Mora se priznati da država ne brine dovoljno o socijalnoj integraciji Roma u zemlji. Takvoj klimi doprinose i napisi eksperata i novinara, koji samim Romima pripisuju odgovornost za status u kome se nalaze: ne žele da se obrazuju, ne uključuju se u postojeće programe integracije, ne plaćaju razne takse i dažbine itd. Na ove se podatke u konačnom ishodu ne može gledati kao na diskriminacione – zato što akcentuju dužnosti i odgovornosti svih građana u državi.

Poboljšanju sopstvenog socijalnog položaja trebalo bi da doprinose i sami Romi samoorganizovanjem, uz svest da je to jako teško zato što loše socijalne karakteristike bitno umanjuju socijalni i ljudski potencijal za promenom kod romskog naroda.

Postoji i dilema da li da se aktivnosti više usmeravaju u oblast individualnih ljudskih prava ili u oblast kolektivnih ljudskih prava; delimično i zbog toga što ulaganja u kolektivna prava jačaju politički identitet Roma, a to, pored konstruktivnih, može da ima i razne destruktivne posledice po državu. Negativne posledice mogu da imaju dva vida, verovatno da treba tragati za nekakvih kombinovanim strategijama koje bi dovele do bolje socijalne integracije Roma u bugarsko društvo.

Ulogu u ukupnim integracionim procesima treba da ima i religija. Ne znam da li vam je poznato, ali 70% protestanata u Bugarskoj su Romi, pri čemu bih izdvojila uticaj socijalno-ekonomskih faktora prilikom ovakvog opredeljivanja. Drugo, izdvojila bi i slabu Bugarsku pravoslavnu crkvu. Prema podacima iz jednog istraživanja, koje je realizovano u evropskim razmerama, u većini zemalja važnu ulogu u socijalnoj politici igrala je crkva. Nadležni državni organi u Bugarskoj traže i očekuju bliže veze sa Bugarskom pravoslavnom crkvom, ali u tome ne nailaze na podršku crkvenih struktura. Romi, koji računaju na socijalnu podršku države, okreću se stoga drugim religijama od kojih iščekuju pruženu ruku pomoći. Međutim, želim da naglasim da je islamska vera mnogo strožija prema svojim vernicima u sankcionisanju ovakvog ponašanja. Navešću primer jednog sela sa većinskim turskim stanovništvom u kome je organizovana podela besplatnih obroka najugroženijim slojevima; desilo se, međutim, da se nijedan Turčin nije poja-

vio na ovoj dodeli, jer je to za njih sramno. Sa druge strane, masovno se zdrava romska deca prijavljuju u škole za mentalno zaostalu decu, jer je tamo u potpunosti obezbeđena državna podrška njihovom funkcionisanju...

Dragan Todorović

JESU LI ROMI REZERVOAR ISLAMSKOG FUNDAMENTALIZMA? Postavio bih pitanje kolegici Ignatovoj: da li postoje empirijski pokazatelji koji potkrepljuju tvrdnju o Romima kao rezervoaru islamskog fundamentalizma i terorizma? Sa ovom idejom susreo sam se već nekoliko puta na nekoliko naučnih skupova u Bugarskoj na kojima sam učestvovao. Moram odmah da naglasim da nisam naišao na potvrdu ovih tvrdnji u Srbiji, tačnije, na građu koja govori u prilog ovoj tezi.

Danijela Gavrilović

DISTINKCIJA IZMEĐU FUNDAMENTALIZMA I TERORIZMA. Kada se govori o fundamentalizmu, treba biti vrlo oprezan. Mene je na javljanje podstaklo povezivanje terorizma i fundamentalizma, koje je učinio kolega Todorović. Ima jedan divan zbornik na engleskom jeziku – *The Freedom to Do God's Will (Religious Fundamentalism and Social Change)* – koji govori o fundamentalizmu širom sveta; u njemu se možete susresti sa tekstovima koji pokazuju da fundamentalističkih tendencija ima čak i u hinduizmu i budizmu, dakle, religijama koje su prvenstveno pacifističke po svojoj orijentaciji ili ih makar mi tako doživljavamo. Treba praviti distinkciju između fundamentalizma i terorizma, iz razloga terminološkog i pojmovnog razjašnjenja. Uglavnom, kada o tome govorimo, sociolozi religije imaju u vidu fundamentalizam koji se javlja u okviru sekularizovanog društva. Pođemo li od toga da moderno, globalizujuće društvo ima nameru da ujednačava vrednosti, te da zbog toga predstavlja pretnju vrednostima svake pojedinačne religije, kulture ili identiteta, onda se fundamentalističke tendencije mogu javiti u svakoj kulturi, u svakoj etničkoj grupi ili religiji. Po-

vezivanje islama i terorizma je prilično problematično, ali je istovremeno i jasno da to ne radimo napamet, već da postoje empirijske date koje nas na to nagone. Moja intervencija je u smislu da sociolozi religije treba da propitaju u kojim fundamentalističkim strujama postoje elementi kao mogući izvor terorizma.

Elisaveta Ignatova

ROMI I FUNDAMENTALIZAM. Nisam upoznata sa postojanjem takvih statističkih ili empirijskih podataka koji potvrđuju tezu o Romima kao izvoru fundamentalizma. No, sa sigurnošću se može govoriti o tome da su fundamentalistička usmerenja trenutno u usponu kod muslimana uopšte, bez mogućnosti da se precizno odredi koliko će biti aktuelna u bliskoj ili daljoj budućnosti. Drugi neosporni fakat je da mnogi Romi otvoreno sebe deklarišu kao privrženike islamske religije; koliko god to zvučalo kontradiktorno, međutim, Rome odlikuje i visoka religiozna neopredeljenost. Posle dugo vremena, u popisu iz 2001. godine u Bugarskoj je postavljeno pitanje o etničkoj i religijskoj pripadnosti – više od drugih etnosa, više od 20% pripadnika romske manjine nije dalo odgovor na pitanje o religijskoj pripadnosti. Zato se ne bih usudila da uopštavam zaključke o Romima po ovom pitanju.

Već smo govorili o tome da loša socijalna situacija Rome pozicionira najniže na lestvici socijalne uspešnosti – može se čak reći da je blizu 90% Roma u ovakvoj situaciji. Otuda se i neozbiljnim čine procene da oni samo, unutar sopstvenog etnosa, mogu da iniciraju terorizam ili slična krajnje devijantna ponašanja. No, položaj u kome se nalaze od njih čini grupu jako podložnu različitim manipulacijama i ako govorimo o nekakvoj opasnosti, ona je najviše sadržana u ovom momentu. Fundamentalizam je povezan i sa međuetničkim odnosima, ali dostupni iskustveni nalazi uglavnom ne ukazuju na njihovo dramatično narušavanje.

Danijela Gavrilović

FUNDAMENTALIZAM NE PROIZILAZI UVEK IZ RELIGIJE. Kada se govori o fundamentalizmu, uglavnom se radi o ljudima koji vrlo ozbiljno računaju na religiju u svom životu. Ne

možete postati fundamentalista ukoliko vam je religija periferna u životu. Opšte je poznato da se Romi vrlo lako odlučuju na preveravanje, na prelazak iz jedne u drugu religiju, tako da ne postoji potencijal za fundamentalizam kod ovog naroda.

Kada govorimo o miru, toleranciji i pomirenju moramo imati u vidu da fundamentalizam ne proizilazi uvek iz religije, kao što sa njom nije uvek povezan ni terorizam. Na našim balkanskim prostorima može se pre govoriti o spletu različitih etničkih, verskih, socijalnih, ekonomskih i drugih odnosa kao potencijalu za fundamentalizam, ali i za suprotne tendencije kao što su mir i tolerancija... Religiju ne treba olako izdvajati uzrokom fundamentalizma.

Ružica Cacanaska

UBEĐENI VERNICI KAO FUNDAMENTALISTI. Empirijski posmatrano, svaki verski kolektivitet je višestruko segmentiran. Kičmeni stub od životnog značaja za opstanak date zajednice jesu aktivni, ubeđeni vernici koji svojim praktičnim ponašanjem i visoko razvijenom religioznom svešću najbolje odslikavaju suštinu vere. Kod dominantnih religije postoji jedna jednako brojna kategorija koja se naziva običajno ili tradicionalno verništvo. Postoje i tzv. pasivni vernici, koji ne obeležavaju ni glavne verske praznike, niti se vezuju za verski kolektivitet praktičnim ponašanjem i religijskom svešću; ali se zato u svim popisima i anketama koje obavljamo deklarišu kao vernici. Nastaje diskrepancija između lične verske identifikacije i konfesionalne identifikacije.

No, iskreno smatram da su potencijalni nosioci fundamentalističkih ideja sadržani u onoj prvoj grupi vernika, među osobama koje se posesivno ponašaju i u praksi kao i u verskom učenju. Oni osećaju dužnost da iznesu sopstvene stavove u javnosti, zbog čega može da dođe do suprotstavljanja stavova aktivnog verništva između različitih verskih kolektiviteta. Islamski fundamentalizam zato mora da pronade svoj pandan i u drugim verskim kolektivitetima, u skladu sa onom poznatom definicijom da jedan nacionalizam rađa drugi nacionalizam...

Danijela Gavrilović

O PRAVOSLAVNOM FUNDAMENTALIZMU. Slično pitanju kolege Todorovića, pitala bih koleginicu Ciparizović kako procenjuje potencijale za pravoslavni fundamentalizam, s obzirom da je za potrebe svog magistarskog rada morala da prikupi relevantnu empirijsku građu sa ovih prvenstveno pravoslavnih prostora?

Dragana Radisavljević-Ćiparizović

ISTINSKI POZNAVALAC VERE NE MOŽE BITI FUNDAMENTALISTA. Na početku bih celoj priči dodala sopstveno mišljenje da pomenute relacije u značajnoj meri zavise od strukture ličnosti. Ubeđenim vernicima, o kojima je govorila Ružica Cacanowska, vrlo lako mogu da se pridruže i tradicionalni vernici, čak i oni koji se samo konfesionalno izjašnjavaju kao vernici a da ne znaju suštinski o čemu se tu radi. Na našim pravoslavnim prostorima veliki je problem neznanje ili poluznanje određenih fenomena, dok se vrlo lako poteže za propitivanjem najviših crkvenih velikodostojnika na osnovu krajnje površne upućenosti u važna kanonska i doktrinarna pitanja. Po meni, istinski poznavalac vere ne može biti fundamentalista, bio on pravoslavac ili pripadnik neke druge vere.

Dragan Todorović

O RAZLOZIMA STRAHA OD ROMSKOG FUNDAMENTALIZMA. Debata o Romima kao rezervoaru islamskog fundamentalizma navela me je na iznošenje ličnog stava, iako to nije bila moja početna namera. Smatram da u bugarskom društvu postoji realan strah od slojeva stanovništva koji mogu da predstavljaju potencijal različitih fundamentalističkih radnji. Terorističke akte iz bliske prošlosti, na primer, nisu preduzimali samo pojedinci koje je odlikovalo temeljno poznavanje islama, već i obične, često vrlo socijalno ugrožene individue, kojima je ponuđena konkretna korist za preduzimanje terorističkih radnji. Bugarsko društvo strahuje od Roma kao socijalno i ekonomski najugroženijeg sloja stanovništva, pri-

tom značajno procentualno zastupljenog u ukupnom stanovništvu. Opisana besperspektivnost, u kombinaciji sa diskriminacijom i uvreženim stereotipima, može da ojača romski nacionalizam i verski ekstremizam i gurne Rome u zagrljaj domaćih fundamentalista, ali i onih pridošlih iz arapskih zemalja. Ovakvi iracionalni strahovi ne treba da budu zanemareni, već od strane istraživača empirijski propitivani. Prikupljenom naučnom argumentacijom stvorila bi se pogodna klima za njihovo prevazilaženje i skinula stigma sa Roma, jer sam duboko ubeđen da Rome na Balkanu ne treba dodatno žigosati još i ovim obeležjem.

Ružica Cacanaska

AKTUELNE PROMENE U MAKEDONSKOM PRAVOSLAVLJU. Želela bih da iznesem jedno svoje razmišljanje o aktuelnim kretanjima u makedonskom pravoslavlju, koja su, pretpostavljam, vrlo slična kretanjima u samom srpskom pravoslavlju. Mislim da nije došlo do značajnih intelektualnih pomaka, nije došlo do razvoja jednog liberalnijeg razvoja pravoslavne teologije, kao ni do razvoja čvršće povezanosti sa zapadnim pravoslavljem. Pravoslavna misao ne bi trebalo da bude toliko statična, čvrsta i skamenjena, već podrazumeva živ kolektivitet koji inicira postepene promene. Ono što se sada zbiva u postsekularnoj Makedoniji jeste razvoj crkvene religioznost bez šire teološke edukacije, a svi dobro znamo da bez prosvetiteljskog delovanja crkvena doktrina ostaje zatvorena u pragmatične crkvene okvire, ne dolazi do učvršćivanja i kohezije spoljašnjeg kolektiviteta.

Niti sam predstavnik protestantskih zajednica, niti zastupam savremeno pravoslavlje – sebe određujem kao pravoslavnog ateistu – ali, ne mogu da ne primetim kako makedonsko pravoslavno sveštenstvo danas satanizuje manjinske protestantske verske zajednice. Pored toga, na delu je i deficit pravoslavne prosvetiteljske delatnosti: u crkvenom okrugu sa najvišom stopom samoubistva i narkomanije u zemlji postoji veliki broj nezaposlenih diplomiranih mladih teologa, pitanje je zašto su oni nezaposleni i zašto nešto ne preduzimaju na planu verske poduke. Najlakše je sopstvene probleme rešavati stigmatizacijom drugih, recimo Roma...

Mirko Blagojević

ŠTA JE TO “POSTSEKULARIZAM”? Možete li malo opširnije da objasnite odrednicu “postsekularna Makedonija”, jer, koliko mi je poznato, kod nas se još niko nije našao da upotrebi odrednicu “postsekularna Srbija”? Koji su to osobeni elementi koji popunjavaju ovaj novi termin i da li se radi samo o novom nazivu za već poznate pojave – desekularizacija, kontrasekularizacija i slično?

Ružica Cacanaska

DEFINISANJE “POSTSEKULARIZMA”. Do kraja godine trebalo bi da okončam pisanje jednog projekta posvećenog fenomenu desekularizacije u kome ću preciznije izneti ova svoja gledišta. Religiozno kolektiviziranje posle pada sekularnog poretka doživljavam kao, s jedne strane, izostanak aktivne verske edukacije a sa druge, potrebu za konkretnom verskom identifikacijom. Između ove dve krajnosti nalazi se taj postsekularizam. Ne možemo olako da upotrebljavamo termine “desekularizacija”, “klerikalizam”, “pravoslavni fundamentalizam”, a da se u realnosti susrećemo sa ogromnim jazom koji postoji između lične religijske identifikacije i konfesionalne identifikacije...

Kao kolateralna šteta snažnog etno-konfesionalnog distanciranja, koje je usledilo u Makedoniji nakon oštih etničkih sukoba sa militantnim Albancima, desilo se samo nominalno, kvantitativno jačanje verskih kolektiviteta, ali ne i kvalitativno. U postsekularnom periodu postoji samo parcijalna, pragmatična konfesionalna identifikacija, za razliku od jedne aktivne konfesionalne identifikacije... Na sociolozima religije je da precizno omeđe jedan istorijski period koji kasnije može da dobije svoju sadržinu, ali mislim da smo hronološki mi sada u postsekularizacionom periodu; koliko će u njemu biti dominantno desekularnih, a koliko sekularnih elemenata, to ostaje kao pitanje. Elaboracija projektnih rezultata daće i neke konkretnije odgovore.

Danijela Gavrilović

NACIONALNI IDENTITETI U SUDARU SA EVROPSKIM VREDNOSTIMA. Predlažem da prisustvo kolega iz Makedonije i Bugarske iskoristimo za priču o tome koliko su etnički i verski identiteti prepreka ili osnova za integraciju sa Evropom. S jedne strane, imamo nešto što se može nazvati “evropski identitet”, mada još uvek do kraja neizgrađen, a sa druge, jake etničke i verske identitete. Postoji li strah od gubljenja sopstvenog identiteta u sudaru sa Evropom i da li postoji razmimoilaženje između bugarskih, srpskih i makedonskih vrednosti i evropskih vrednosti?

Ružica Cacanaska

FAKTORI KOJI UTIČU NA RAZVOJ IDENTITETA. Razvoj identiteta, kao jedne dinamičke kategorije, odvija se pod uticajem spoljašnjih i unutrašnjih faktora. Postoji strašna navala nekakvih konspirativnih teorija o “svetskoj zaveri”, koje kod običnih ljudi izazivaju izvestan strah. Sa druge strane, značajno pitanje je i formiranje finansijskih oligarha, koji postepeno razvodnjavaju glavni identitet i dovode do gubljenja tla pod nogama; koncentracija ekonomske moći znači masovno osiromašenje naroda, koji prodaje svoju snagu u bescenje ili odlazi iz zemlje... Još nešto. U vreme NATO bombardovanja Srbije, kao da je nama u Makedoniji poručivano: “Vi ste sledeći”. Zato smo mi saučestvovali sa srpskim narodom u odbrani njihovog identiteta, braneći tako na jedan imaginarna način i sopstven identitet. Postoje, dakle, brojni kulturni i politički faktori pod čijim se uticajem identiteti na ovim prostorima mogu razvijati, a koje običan čovek u periodu tranzicije prvenstveno doživljava kao vid ekonomskog i duhovnog osiromašenja.

Ana Mantarova

RELIGIJSKI I ETNIČKI ODNOSI U BUGARSKOJ. Treba naglasiti da je tradicionalno bugarsko društvo slabo religiozno. Poslednjih godina zabeleženo je malo povećanje tog procenta, na

osnovu odgovora respođenata iz naših istraživanja. No, taj se procenat ne odnosi toliko na unutrašnje zaživljavanje religioznih ideja, na razvijenu religijsku praksu. Kao odraz suprotstavljanja prošlim vremenima praktikuju se više nego ranije obredi prilikom rađanja i smrti pojedinca, kao i bračni rituali, mladi nose velike i sjajne krs-tove na grudima i slično; ali, sve su to spoljašnje manifestacije bez dubinskog značaja. Izvesna se uloga okretanju ka religiji može pripisati pooštrenim međuetničkim odnosima u mešovitim regionima.

Međuetničkim problemom u Bugarskoj se doživljava odnos većinskog stanovništva prema Romima, ali je on baziran na sasvim konkretnim socijalno-ekonomskim osnovama i činjenici da su Romi skloni kriminalnoj aktivnosti. U naseljima u kojima postoje kompaktne romske grupe vlada visoka međuetnička napetost, a zabeležena su i ekscesna dešavanja. Zapravo, jedan socijalni problem, kao što je kriminalna delatnost, prerasta u etnički problem. Tome treba pridodati i činjenicu da najveći deo socijalne pomoći koji isplaćuje država završava u romskim rukama: izuzetno je visok stepen nezaposlenosti, gotovo sva delatnost obavlja se u "sivoj" ekonomiji ili kroz kriminalnu aktivnost; oni, kao što se može videti, ničim ne popunjavaju državni budžet, a osnovni su primaoci različitih socijalnih davanja iz budžeta. Jasno je da zbog svega toga raste netrpeljivost najbednijih slojeva iz grupe većinskog stanovništva prema Romima kao etničkoj grupi, jer smatraju da su uskraćeni za određena sredstva koja odlaze Romima.

Ružica Cacanaska

MLADI I SVEŠTENIČKI POZIVI. Mene interesuje kako se regrutuje sveštenečki kadar u Srpskoj i Bugarskoj pravoslavnoj crkvi? U Makedoniji, recimo, od početka devedestih godina prošlog veka postoji jedna kategorija mladih ljudi koja se odlučuje za monaški život. Oni su dolazili iz mahom sekularnih porodica, ali su se sa raspadom starog sistema vrednosti našli na nekakvoj duhovnoj vetrometini i neočekivano brzo opredelili za pristupanje monaškim redovima. No, to su vrlo teško prihvatili roditelji i nastajao bi konflikt. Drugo, činjenica je da se u ovom periodu revitalizacije

religijskog jasno izdvojila kategorija stanovništva sa definisanom potrebom učestvovanja u životu i radu verskih zajednica. Moje je mišljenje da se razvijen verski život u okviru pravoslavlja u jednoj meri pojavio i kao pandan pojačanom delovanju protestantskih verskih zajednica. Njihovom delatnošću razvila se konkurencija na duhovnom tržištu, čime su se ovi prostori počeli približavati standardima verskog života u zapadnim društvima.

Da li se mladi ljudi u Srbiji i Bugarskoj opredeljuju za monaški život i da li su to, kao nekada u zajedničkoj Jugoslaviji, mladi iz najsiromašnijih slojeva, čiji su roditelji bili aktivni u crkvenom životu i regrutovali sopstvenu decu za neka sveštenečka zanimanja ili se radi o osobenoj verskoj probuđenosti među mladima?

Danijela Gavrilović

MLADI I SVEŠTENIČKI POZIV II. Pitanje je zanimljivo, ali nema empirijskih pokazatelja o tome. U Srbiji SPC ima ogroman kredibilitet i jedna je od najpoštovanijih institucija. No, sa sporadičnim pojavama nemoralnog ponašanja sveštenstva, a zabeležena su neka u skorijoj prošlosti, ne uspostavlja se znak jednakosti između Crkve i sveštenstva. Neretko, i sama je Crkva ustajala u odbranu sveštenstva u pojedinim slučajevima kršenja moralnog kodeksa. Sve to demotivišuće i razočaravajuće da utiče na mlade ljude koji žele da se uključe. Jedan naš postdiplomac upravo priprema magistarski rad o ugledu sveštenečkog kadra u javnosti i videćemo kakve će rezultate dobiti.

U Nišu postoji Bogoslovija i moguće je izvesti istraživanje o socijalnom položaju, poreklu i motivima mladih ljudi da izaberu sveštenečki poziv, ali kod mene preovlađuje impresija da nema pojačane potrebe kod mladih ljudi da se bave ovom delatnošću.

Ružica Cacanaska

ŽIGOSATI NEMORALNA PONAŠANJA U CRKVAMA.

U svakom verskom kolektivitetu, bez razlike u veličini i načinu regulisanja unutrašnjih odnosa, uvek je bilo i biće neprihvatljivih ob-

lika ponašanja i pojava seksualne zloupotrebe bilo muške ili ženske dece. Međutim, tu se ogleda i jačina unutrašnjeg kolektiva da eliminiše takva ponašanja i takve pojedince koji ruše ugled u javnosti. Izostane li spremnost za distanciranje, ona zapada u situaciju kompromitovanja. Sada se u vezi s tim pojavljuje jedna sasvim druga opasnost, a to je protestantizacija dominantnih verskih zajednica, o čemu su već pisali velikani sociologije religije poput Vebera, Trelča i drugih. Zahtevi za vraćanje izvornim učenjima, izvornom bratstvu i slično odgovor su na takva dešavanja u makedonskoj, srpskoj i drugim dominantnim crkvama.

Elisaveta Ignatova

POTREBA ZA DUHOVNIM OBRAZOVANJEM, ALI NE I ZA ISPOSNIŠTVOM. Navešću jedan frapirajući slučaj. Jedinštveni bugarski zografski manastir u Atonu, koji čuva svetinje od neprocenjivog značaja za bugarsku istoriju, da bi funkcionisao mora da ima sedam monaha. Jedan je u međuvremenu umro i ostali su se duhovnici našli u bezizlaznoj situaciji da dugo nisu mogli da nađu zamenu počivšem bratu! Inače, ima zainteresovanih mladih ljudi koji žele da steknu duhovno obrazovanje na seminarima ili u Bogoslovijama, ali su njihova nastrojenja više teorijskog, a manje podvižničkog i isposničkog karaktera. Na Institutu za sociologiju BAN bio je jedan mlad doktorand, koji je u međuvremenu nastavio sa teorijskim tragalaštvom, a napustio ideju o praktičnom religijskom delovanju.

Što se tiče razgovora o sudbini nacionalnog identiteta pred izazovima ulaska u Evropsku uniju, mogu da kažem da bugarsko stanovništvo sa radošću iščekuje pridruživanje Evropi. Ali, masovno je neznanje šta će se desiti nakon formalnog pridruživanja. I tu leži velika odgovornost političara zato što javnost nisu upoznali do kraja sa posledicama. Na primer, proizvođači iz unutrašnjosti ne znaju da ukoliko ne odgovore na stroge kriterijume proizvodnje EU, neće moći da plasiraju svoje proizvode na njeno tržište... Nekako se o problemima još uvek misli na teorijskom planu; tek kada oni dođu, onda ćemo se suočavati sa njihovim rešavanjem.

STAVOVI O PRIDRUŽIVANJU EVROPSKOJ UNIJI U BUGARSKOJ. Krajem 2004. godine Institut za sociologiju BAN sproveo je jedno istraživanje o stavovima povodom pristupanja Bugarske EU. Oko tri četvrtine stanovništva podržava ulazak u EU. Opšta su očekivanja optimistička, a najveće je povezano sa povišenim životnim standardom. Kao dva osnovna problema uočavaju se stanje ekonomije i stanje proizvodnja, slede nezaposlenost, nizak životni standard i kriminalnog ponašanje. Očekuje se smanjenje korupcije, organizovanog kriminala i lične bezbednosti... Svest o evropskom identitetu najrazvijenija je kod obrazovanih ljudi, mladih osoba i u velikim gradovima, ali se tome ne suprotstavlja nacionalni identitet... Ja se lično najviše bavim problemima kriminaliteta i jasno je da su visoka nezaposlenost i siromaštvo povezani sa kriminogenim delovanjem... Jedan broj pitanja iz upitnika bio je posvećen upoređivanju kulturnih modela bugarskoj društva i ostalih članica EU. Drastična odstupanja pokazala su se u ravni materijalnih i postmaterijalnih vrednosti. Razvijena industrijska društva su od sedamdesetih godina prošlog veka polako su izmeštala svoje prioritete ka vrednostima postmaterijalnog karaktera. To, međutim, trenutno ne važi za bugarsko društvo: jasno je fiksiranje na polje materijalnih i instrumentalnih vrednosti. To se objašnjava i velikim procentom stanovništva koji svoj materijalni položaj ocenjuju kao loš ili veoma loš. Trećina, a možda i polovina, stanovništva ocenjuje da živi lošije negoli pre 1989. godine kada su započele reforme u Bugarskoj. Svega 2% ispitanika odgovara da je drastično promenilo svoj položaj u odnosu na prošlu godinu, a može se pretpostaviti da je veliki procenat njih to učinio upotrebom nelegitimnih, kriminalnih sredstava... Postavili smo i dva pitanja o životnim planovima u bliskoj perspektivi, pri čemu je polovina ispitanika odgovorila da živi dan za danom, takođe, i da ima minimalne dugoročne planove na čijem ostvarivanju radi.

Interesantna je i slika o postmaterijalnim vrednostima u Evropi i u našoj zemlji. Dok stanovništvo razvijenih zapadnih zemalja tu uračunava aktivno participiranje u političkom životu i sa-

morealizacija ličnosti, u Bugarskoj upravo preovlađuje nizak stepen uključenosti u politički život. Prošle nedelje je u našoj zemlji održan prvi krug glasanja za novog predsednika, sutra se održava drugi krug glasanja. Tek nešto više od 40% glasača sa pravom glasa je izašlo u prvi krug glasanja, od čega je 6-7% listića bilo nevažeće. U aktivno biračko telo u visokom procentu uključeno je tursko stanovništvo iz mešovitih regiona (Silistra, Trgovište, Krdžali)... Visoka očekivanja ispostavljena su i u pogledu mogućnosti za slobodnim kretanjem radne snage, ali su ona vrlo brzo isparila, s obzirom da su prošle nedelje najznačajnije članice EU kategorično naglasila da će uvesti stroga ograničenja u tom pogledu.

TREĆI DEO
KULTURA MIRA I EVROINTEGRACIONI
PROCESI NA BALKANU

UVODNO SAOPŠTENJE

Đokica Jovanović²²

KULTURA MIRA U PROCESIMA GLOBALIZACIJE I
EVROINTEGRACIJE BALKANA (Osvrt)*

U okviru ove panel sesije je vođena debata o, možebiti, najnejasnijem pojmu – o kulturi. Skoro da nema saglasnosti o pitanju šta je kultura. Da teškoća bude veća, skoro sva određenja koja se razlikuju, najčešće, prema određenju obima ove pojave su legitimna. Od onih koja smatraju kulturu osnovnom društvenom činjenicom, uz tvrdnju da su svi društveni podsistemi oblikovani kulturnim obrascima, kao dominantnim faktorima, pa do onih koji kulturu vide kao emanaciju stvaralačkog dela ljudskog duha i u kulturne tvorevine ubrajaju uglavnom one tvorevine koje su, prevashodno, određene estetskom komponentom. No, bez obzira na teorijske (pa i ideološke) razlike, učesnici u raspravi se slažu u jednom bitnom stanovištu – kultura mira je ona jedina, aristotelovska, tačka oko koje je moguća racionalna kontitucija pojedinih društava i njihova koegzistencija.

Ljubiša Mitrović (*Geokultura razvoja i kultura mira na Balkanu*) razmatra međuiticaj geokulture Balkana i savremenih strukturnih promena (tranzicije, globalizacije) na kulturu mira na Balkanu. Autor, kao osnovnu pretpostavku, analizira osobenosti geokulture Balkana, uzimanjem u obzir njene osnovne slojeve – (kolektivno

²² Vanredni profesor, Filozofski fakultet, Beograd.

* Spremljeno u okviru projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS.

nesvesno, tradicije, arhetipove). Osobnosti geokulture Balkana, autor nadalje razmatra preko fenomena susretanja i prožimanjima multietničkih i religijskih kultura, kao i to kakav je njihov uticaj na stanje svesti i odnose između društvenih aktera; odnos prema izazovima modernizacije i globalizacije u savremenosti. Takođe, autor razmatra uticaj savremenih strukturnih promena u zemljama u tranziciji na Balkanu (posebno modela zavisne neoliberalne modernizacije), na strukturne nejednakosti i sukobe na ovom geoprostoru i, u tom kontekstu, njihov uticaj na kulturu mira.

Ovde valja dodati, po mom mišljenju, da je globalizacija, kao proces, prošla barem kroz tri faze u novovekovnom razdoblju (mada je, uostalom, celokupna ljudska istorija – istorija svojevrstnih globalizacijskih procesa). Dakle: 1. Industrijska revolucija. Geografska otkrića. Reformacija-protivreformacija (sukobi). Građanske revolucije. 2. Period do Drugog svetskog rata. Opadanje starih sila (Austrija, Rusija, Britanija, Turska) i jačanje novih (Amerika, Nemačka). Prekompozicija odnosa sila. Svetski ratovi. 3. Period posle Drugog svetskog rata. Informatička revolucija. Pad ideološke bipolarnosti na svetskom nivou. Specifičan položaj SAD. Centri moći postaju multilateralni i konstituišu se u okviru netransparentne mreže ekonomskog i političkog faktora.

Mitrović smatra da je neophodna promena na tri nivoa: 1. modernizacija geokulture razvoja; 2. prevladavanje strukturnih nejednakosti i 3. zasnivanje nove politike na Balkanu, oličene u miroljubivoj saradnji među narodima i regionalnoj i evropskoj integraciji, kao i afirmisanje načela nove planetarne etike mira.

Petar-Emil Mitev (*Kultura mira u kontekstu globalnih promena*). Globalnu situaciju određuje protivrečnost između potreba novog morala tolerancije i nenasilja, kulture mira kao preduslova budućnosti čovečanstva, s jedne strane, i sve većih mogućnosti za globalno nasilje, uključujući i globalni terorizam, porast kriminala, ekspanziju kulture nasilja u svetskim razmerama, s druge. Ovu protivrečnost mogli bismo nazvati *globalnim moralnim problemom*, iako njegove dimenzije i posledice nisu samo moralne. Ovde treba dodati i globalni upravljački problem: sve veću potrebu za efikasnim upravljačkim rešenjima za svet kao celinu, kao i slabu efika-

snost svetske organizacije, u čijim se strukturama i funkcijama ogleda stanje sveta posle kraja Drugog svetskog rata. Protivrečnost je prisutna između potrebe za novim globalnim dimenzijama demokratskog procesa i postojećih oblika međunarodnih odnosa, veza-nih za koncentraciju vlasti u rukama jedne države ili grupe država. I ne samo u rukama država, već se radi i o državama kao eksponen-tima drugih nosilaca moći – kapitala, na primer, ima internacional-ni, a ne državni, karakter. Izlaz treba tražiti u novom načinu politič-kog razmišljanja. Tu se suočavamo sa globalnim ideološkim prob-lemom: protivrečnost između potrebe za novim tipom rešenja koja su iznad ideologija, a zasnivaju se na zajedničkom interesu svih ljudi, s jedne strane i neprestane reprodukcije ideoloških pristupa, izgrađenih na bazi privatnih interesa grupe država, socijalnih klasa, ekonomskih, verskih, etničkih i drugih grupa, s druge. Čak, umesto uspona iznad ideološkog nivoa – što je potrebno radi rešavanja glo-balnih problema, silazi se niže od ideje same – na nivo imidža. *Ide-ologiju uporno i neumorno potiskuje imidžologija.*

Globalizacija je komplikovani, objektivni društveni proces. Bilo bi utopijski odbaciti ga, pa i reakcionarno. A prihvatiti ga ne-kritički, bilo bi avantura, čak i za rizično društvo. Osnovno pitanje je: kako naći, kako odrediti *optimalnu varijantu (meru) globalizacije?*

Zoran Vidojević (*Šta je na istorijskom vidiku Evrope?*). Evropska unija nije *apriori* najprogresivnija istorijska solucija. Ona to može postati samo na određenim, čvrstim pretpostavkama. Pre svega, na temelju reforme i renuelacije modela “države blagosta-nja”, pune ravnopravnosti i perspektive boljeg života svih njenih naroda i država-članica. Ako se ona konstituiše na osnovama neoli-beralnog kapitalizma, podele na zemlje gospodare i zemlje vazale, na centar, poluperiferiju i periferiju, onda ne samo da će se kretati u istorijski regresivnom smeru, nego će ugraditi u sebe veliku vero-vatnoću raspada. Jedan od razloga neprihvatanja predloga Ustava EU je, naročito u Francuskoj, projektovano umanjivanje stečenih standarda države blagostanja.

Odvajanje Crne Gore od Srbije u znaku je involutivne bal-kanske dijalektike cepanja, inače, malih država na prostoru sve tri dosadašnje Jugoslavije. Posledice tog odvajanja tek će se videti,

smatra Videojević. Proces “balkanizacije” postjugoslovenskog prostora samo je prigušen i površinski oslabljen, ali ne i ukinut. Međutim, disoluciju na području Jugoslavije treba posmatrati i kao posledicu svojevrsnog romantičarskog mita o državi, pre svega, u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji. Influentno, taj se mit pretače u “pravo” svih kolektiviteta na sopstvenu državu. Artikulisane svesti o anomičnim posledicama mita o državi kod dominirajućeg političkog i kulturnog faktora, posebno u Hrvatskoj i Srbiji, nije bilo.

Vesna Milojević (*Interkulturalna komunikacija i kultura mira na Balkanu*) preporučuje vrlo preciznu poziciju za osmatranje racionalnih alternativa, kao mogućnosti. Područje Balkana zahvaćeno procesima globalizacije, integracije ali i dezintegracije, etnički, jezički i verski najsloženiji je deo Evrope, te je od izuzetnog značaja proučavanje interkulturalne komunikacije. Ovaj tip komunikacije ne mora da predstavlja i ne predstavlja nikakav harmoničan proces s obzirom na razlike u vrednosnim orijentacijama nacionalnih kultura, ali ne mora da ima ni destruktivno, tragično ishodište. U radu se polazi od procesa globalizacije i njenog značaja za interkulturalnu komunikaciju i ukazuje na odnos kultura mira – rešavanje nesporazuma u interkulturalnoj komunikaciji, jer kultura mira treba da omogući čoveku da živi i stvara u saglasju sa drugim ljudima i prirodom.

Danilo Ž. Marković (*Kultura mira i patriotizam*). Razmatranja o geokulturi i kulturi mira u kontekstu savremenih društvenih promena, uopšte, pa i u Srbiji i na Balkanu nisu moguća bez novog promišljanja patriotizma, tj. naizgled, antinomične pozicije: patriotizam – kosmopolitizam. Novo promišljanje patriotizma je u neposrednoj vezi sa stvaranjem “svetskog društva” i kategorije građanina sveta. Naime, kako je patriotizam kao osećanje i ponašanje povezano sa pripadnošću i odgovornošću prema državi kojoj se pripada (u najvećem broju slučajeva i prema naciji), to se postavlja pitanje da li to treba da protivureči ili ne osećanju o pripadnosti “svetском društvu” (svetskoj zajednici) koja nastaje brže ili sporije sa globalizacijom. Razjašnjenje ovog kompleksnog i višeznačnog odnosa predstavlja fokus kroz koji se prelamaju kulturni i nacionalni identiteti u promenama i procesima ne samo u Srbiji i na Balkanu,

već i u Evropi, u procesima evrointegracija. I, to jeste jedno od najtežih i najmučnijih pitanja sa kojima se sreću nosioci ideje ujedinjene Evrope.

Dimitar Mirčev (*Balancing the Socio-economic Development of Balkan Countries as a Factor of Peace and Eurointegration*). Po podacima Eurostat-a i UNDP-a (HDR i HDI), balkanske zemlje se vidno razlikuju u stopama svog socijalno-ekonomskog i ljudskog razvoja, suprotnosti i protivrečnosti su vidljive ne samo među samim zemljama već i unutar samih država, naročito na centralno-periferalnoj osi. Takođe, individualni međunarodni i politički status svake zemlje se vidno razlikuje: neke zemlje su punopravne članice EU, neke su kandidati, ostale imaju status zemalja koje čekaju priključenje EU, ili, pak, trgovinskih partnera. Isto važi i za njihov status kada je u pitanju NATO – punopravne članice, kandidati, PpP članice, i td.

Ova činjenica ima nepovoljan uticaj na realnost i perspektivu njihove ekonomske, kulturne i socijalne razmene, a kamoli na pokušaje zajedničkih evro-integracijskih procesa. EU, OSCE, CE i druge sve-evropske politike prema Balkanu neznatno su uticale na savladavanje jazova i suprotnosti. Ovaj rad bavi se pitanjima kako ojačati mir i kulturnu povezanost balkanskih zemalja putem ohrabivanja što ujednačenijeg i uravnoteženijeg razvoja.

Slobodan Miladinović (*Strukturalna otvorenost kao uslov za razvoj kulture mira*). U radu se ukazuje na povezanost globalnih socijalno stratifikacionih trendova tokom dužeg perioda razvoja sa okolnostima koje su dovele do pogoršavanja ekonomske i političke situacije i socijalnih i ratnih sukoba tokom devedesetih. U kontekstu stratifikacionih dešavanja polazi se od gledišta Lipseta i Bendiksa da pokretljivost ima suštinski značaj za stabilnost industrijskog društva i gledišta Rosa, koji smatra da veoma visoka stopa pokretljivosti može imati i određene štetne posledice. Dalja analiza ima za cilj da ukaže na to koji su bili dominantni stratifikacijski obrasci na našem prostoru i kakav je bio njihov uticaj na dešavanja iz devedesetih i da ukaže na paralele sa najnovijim stanjem. Strukturalna zatvorenost je višedecenijska konstanta u našem društvu i ona produkuje odnose nerazumevanja i netolerancije među pripadnici-

ma različitih socijalnih i etničkih grupa. Zaključak je da je strukturalna zatvorenost jedan od činilaca koji onemogućavaju demokratizaciju društva i otežavaju razvoj kulture mira na našem prostoru. A iz kulture zatvorenosti generiše se kultura nepoveranja.

Miloš Knežević (*Debalkanizacija i evrointegracija – Geokulturna raspuća savremenog Balkana*). Balkanski geoprostor istovremeno iskazuje prednosti i nedostateke, teritorijalne vrline i mane. Dok je kao saobraćajnica i kopnena prohodnica ka Aziji Balkan očigledno nezaobilazan deo evropskog kontinenta, dotle je u dugim geopolitičkim konstantama istorije izložen destruktivnoj konfliktnoj dinamici. Unutrašnji i spoljašnji vid balkanske konfliktne dinamike naziva se balkanizmom. Balkanizam je jedan od imagoloških stereotipa balkanskog geoidentiteta. Otuda bi tek evolucija *balkanske kulture mira i tolerancije* mogla u znatnijoj meri da prevlada realnu i virtuelnu konfliktnost heterogenih balkanskih činilaca. Očekuje se da će tek evrointegracija relativizovati često suprotstavljene geopolitičke, demopolitičke i geoekonomske interese koji najčešće znače teritorijalne i resursne aspiracije. Marija Todorova ukazuje na slične procese u daljoj, ali i skorijoj, istorijskoj prošlosti Evrope, koji su uznemiravali Evropu, i koja je sad pred sličnim procesima na Balkanu – začuđena.

Đokica Jovanović (*Zašto je Srbija sama? – Pitanja*). Ključno pitanje, a u vezi sa mogućim procesom prihvatanja zapadnoevropskih vrednosti i načela društvenog života, u Srbiji danas je sledeće: Zašto je Srbija sama? Iz ovoga sledi: Zašto su se bivše članice Jugoslavije udaljile od Srbije? Da li je Srbija ikada bila Pijemont? Zašto balkanske zemlje-susedi ne smatraju Srbiju ozbiljnim partnerom u poslovima njihovih “evropskih” nastojanja? Konačno, i to vrlo važno, zašto Srbiju, u tišini, napušta značajan deo obrazovanih, mladih, vitalnih ljudi? Zašto se u Srbiji politička energija troši na pitanja osamostaljenja Crne Gore i Kosova, a čuti o neuporedivo važnijem i egzistencijalnom problemu – bekstvu ili pokušaju bekstva mlade obrazovane, moguće, autentične elite? To su pitanja koja se danas moraju postaviti. Traganje za tim odgovorima je traganje za odgovorom: Kako u Evropu? Ako se u Evropu uistinu želi poći?

Vjeran Katunarić (*Mirna područja u konfliktnom okruženju: usporedba slučajeva gradova u Indiji i bivšoj Jugoslaviji*). Svoja razmatranja Katunarić zasniva na rezultatima komparativnog istraživanja 2002-2003. o odabranim mirnim i konfliktnim područjima na prostoru bivše Jugoslavije 1990-ih.

U prvom delu, pored teorijskog okvira, prikazani su i rezultati jednog sličnog istraživanja o mirnim odnosima i sukobima između Hindusa i Muslimana u Indiji. U drugom delu su analizirani slučajevi gradova (kako autor kaže: “džepovima mira”, i dodaje: “Pa ipak, i zdravi razum i mnogi istraživači etničkih sukoba griješe pretpostavljajući da se u takvim slučajevima svi pripadnici etničkih grupa međusobno sukobljavaju”) koji su sačuvali mir u 1990-ima u bivšoj Jugoslaviji: Pule (u odnosu na Osijek), Tuzle (u odnosu na Sarajevo) i (Kosovske) Kamenice u odnosu na (Kosovsku) Mitrovicu. U zaključnom delu autor raspravlja o tome da li se mogu i kakve šire pouke izvući iz iskustva mirnih područja u Indiji i bivšoj Jugoslaviji.

RASPRAVA

Vjeran Katunarić²³

KULTURA MIRA I KULTURA RATA UNUTAR NACIONALNIH KULTURA. Ponukao me na javljanje sažetak referata kolegice Miltojević koji govori o interkulturalnoj komunikaciji. U Ohridu je pre nekoliko godina održana jedna konferencija Ujedinjenih naroda, uz učestvovanje premijera ili predsednika država Balkana. Po povratku sa skupa, učesnica iz Hrvatske dala je intervju novinaru "Novog lista" u kome je naglasila kako moramo sudjelovati u dijalogu civilizacija; on ju je, međutim, naglo prekinuo i rekao: "Slušajte, nećete mi valjda reći da se na Balkanu, odnosno u bivšoj Jugoslaviji, rade sudari civilizacija!"

Kada govorimo o interkulturalnoj komunikaciji mene zanima da li mi govorimo o više tipova kultura na Balkanu, u smislu nacionalnih kultura, ili govorimo o dvije kulture unutar nacionalne kulture, u smislu kulture mira i kulture rata. To je, međutim, analiza obrazaca kulture koji nas neizostavno vode u stare tipologije kulture i stare nacionalne karakterologije, do Cvijića i Tomašića, do traganja za dvije kulture u svakom etnosu koje su u vječnom sukobu.

Meni se taj obrazac nekako više sviđa nego ovaj koji ide na Huntingtonovsku podjelu balkanskog prostora na tri civilizacije. Ako se sjećate dobro, kada se pojavila ta njegova teza 1993. godine, onda su na nju jurnuli sa velikim oduševljenjem neki predsjednici država, između ostalih i naš pokojni predsjednik, jer je rat u Bosni dobro objašnjavao njegov pledoaje za sudar civilizacija.

Moje pitanje je kojim pojmom kulture ovdje baratamo ili koji je poželjan da bismo izrazili ono što ovaj referat o interkulturalnoj komunikaciji i neki drugi postuliraju? Imamo tu ponudu raznih koncepata kulture, nekima se bavim više, neke poznam manje, u poslednje vreme bavim se modelom nacionalne kulture Geta Hofsteda, nizozemskog antropologa, koji razlikuje četiri-pet dimenzija svake kulture i koji bi nas skupa, koliko nas ima na Balkanu, strpao

²³ Redovni profesor, Filozofski fakultet, Zagreb (Hrvatska).

u jednu kategoriju kulture koja ima nešto povišeni kolektivizam, nešto višu hijerarhijsku distancu, ima više muževnosti nego ženstvenosti, povišenu anksioznost i tako dalje. Moje je mišljenje da snage u sukobu na ovim prostorima moramo identificirati na jedan drugi način; ja ne bih rekao da su tu sukobi kultura u pitanju, već nekih snaga unutar postojećih kultura, tako da bismo te kulture morali razlučiti na najmanje dvije strane, jednu ratobornu i jednu mirotvornu, koja je došla do izražaja čak u ranim devedestim godinama prošlog vijeka u najžešćim sukobima u ratovima u bivšoj Jugoslaviji.

Ljubiša Mitrović

SOCIOLOZI KAO KRITIČKI INTELEKTUALCI. Čini mi se značajnim da i geokultura razvoja i kulturu mira na Balkanu moramo šire kontekstualno da tumačimo da bismo je suštinski razumeli. Ako ostanemo samo unutar kliširanih tipologija ili kulturnih obrazaca, onda se može desiti da to bude nedostatno za razumevanje kako unutrašnjih granica, tako i mogućnosti u potrazi za putevima kako afirmirati vrednosti kulture mira u savremenosti. Naravno, ja kulturu poimam koristeći Štompkinu definiciju, s jedne strane, kao kontekst promena, s druge strane, kao objekt promena. U tom smislu, pored saznavne, uskovrednosne, ona ima i socijalnu funkciju da svojim posledicama, svojim mobilizirajućim mehanizmima, deluje integrativno ili dezintegrativno na jednom prostoru, da može pomoći jačanje emancipatorskih potencijala na jednom prostoru, ali da može biti i faktor imitativne komoditizacije i zavisne moderizacije ili kulture zavisnosti.

Danas, na žalost, u eri dominacije neoliberalnog diskursa, dobar deo kulturnih podсистema produžena su ruka globalnog kološa. Dobar deo reformističkih projekata, ne samo političkih elita nego i kulturnih, čitave podсистeme nekritički prilagođavaju logici krupnog kapitala. I to kažu da je za dobro, i kad nas tuku, i kad nas bombarduju, to je za naše dobro. Čini mi se da razumevanje istinskog puta afirmacije kulture mira nije moguće bez govora o sistemu raspodele društvene moći, o strukturalnim nejednakostima u glo-

balnom društvu na Balkanu i u samoj Evropi. Sociolozi su dužni da, kao deo onog potencijala kritičkih intelektualaca i kao analitičari, tako promišljaju probleme, nisu oni magareća kolona u funkciji društvenog inženjeringa Velikog brata. Meni je žao što moje kolege koje su na sektoru, uslovno da kažem, masovnih komunikacija, sociologije kulture i brojnih drugih kulturoloških disciplina ne razvijaju kritički odnos prema moćima globalnih medija. Imam utisak da je naša sociologija bila mnogo kritičnija uoči raspada bivše Jugoslavije, pa ako hoćete na prostoru Srbije od devedesete pa do dvehiljadite godine, negoli sada. Prihvataju se i pronose obrasci kulture zavisnosti, razvija se jedan nov konformizam u funkciji zaglupljivanja. Ako je religija u tradicionalnom društvu igrala ulogu opijuma za narod, danas, pak, u uslovima globalizacije savremenog svega tu ulogu igraju globalni mediji. Nauka se konačno mora postaviti prema tim mehanizmima društva spektakla, prema proizvođačima industrije svesti mnogo kritičkije, ako hoćemo da izbegnemo negativne posledice po društvene odnose i razvoj društvene svesti.

U tom smislu, nikako ne treba da zaboravimo da i geokultura predstavlja ideološko bojno polje modernog svetskog sistema u kome se suprotstavljaju snage *status quo*-a i društvenih promena. Niko više u nauci ne piše o otuđenju, o eksploataciji, svi govore jezikom novih institucionalista. Dobar deo nam poručuje da samo prepíšemo evropski ustav i da ulazimo pravo u raj! To su gluposti! Taj govor sebi mogu da dozvole političke elite, ali nauka na to nema pravo. Zbog toga pitanje modernizacije i razvoja, novih deklaracija, odrednica i skraćenica – liberalizacija, deregularizacija, privatizacija – mora biti propitano o konsekvencama po društvene odnose, na to kakav se tip društva proizvodi, šta je to sa stanovišta strukturalnih jednakosti i nejednakosti, sa stanovišta sistema raspodele društvene moći. Bez toga, možemo mi hiljadu puta pominjati kulturu mira, to ostaje samo spoljni dekor i ukras ako se u ontologiji društvenog bića i društvenih odnosa nešto bitno ne promeni.

Zato sam da razgovor o tradiciji i modernosti i razgovor o afirmaciji vrednosti kulture mira povežemo sa strategijama razvoja, da povežemo sa promenom strukturalnih šansi, jer se u suprotnom

ništa bitno postići. Time ne potcenjujem ulogu i vrednost pedagogije mira, kako bi to rekao kolega Pavle Bujanja, ali mi se čini da od dominantnog modela razvoja u svetu, Evropi i na Balkanu, od globalne i nacionalne strukturne nejednakosti, u mnogome zavisi da li ćemo otvarati realnu šansu za izlazak Balkana iz zone društava perifernog kapitalizma i ulazak u nov sistem društvene podele rada. Time bi se povećala šansa i za smanjivanje socijalnih sukoba na Balkanu, za brže napuštanje sadašnjeg stanja između nedovršenog rata i ratobornog mira. Da se ne varamo: nije rat koji smo doživeli na kraju dvadesetog veka proizveden suludom igrom etnokrata na ovom parčetu Evrope; on je itekako deo geostrateških interesa velikih igrača. I sa Balkanom ti veliki igrači još uvek nisu završili posao. Veliki brat se našao u velikoj izolaciji na svom putu ka Evroaziji i on će morati negde da zabrlja na tom putu, jednako kako su prošle velike imperije u prošlosti. Mi nemamo pravo na idolatriju ukoliko želimo da promičemo kritički diskurs kao odgovorni intelektualci na Balkanu. Ukoliko se ta ograničenja ne pomaknu, zauvek ćemo ovde imati diplomatiju “štapa i šargarepe” i nove vrste podela. Evropa koja se danas stvara je više u funkciji finansijske oligarhije i evrokrate. Koliko je ona licemerna vrlo dobro pokazuje i knjiga austrijskog socijalnog ekonomiste Hansa Hausbauera “Proširenje EU na Istok”, koji otkriva o kakvim se interesima radi u slučaju njenog proširenja na istočne zemlje, filantropskim ili interesima korporacijskog kapitala i zašto, najpre, treba ući u Partnerstvo za mir i NATO. Najsrećniji bih bio kada bi bog Mars prestao da igra tu krvavu igru na ovim prostorima, koja periodično odnosi čitave generacije sposobne za reprodukciju i razvoj.

Miloš Knežević²⁴

SPECIFIČNOSTI BALKANSKOG KULTURNOG AMALGAMA. Nekada je bio samo jedan Veliki brat, sada su se Braća umnožila, ima ih više, tu je Veliki brat u liku megasile Amerike, a tu je svakodnevno i Veliki brat u vidu rijaliti šoua koji posmatramo

²⁴ Institut za političke studije, Beograd.

i koji nas posmatra; sve što je bilo jedno, umnožava se. Nadovezao bih se na priču prof. Katunarića – i drago mi je što ga čujem i vidim posle toliko godina – u vezi sa sudbinom kulture na ovom tlu. Tačno je to da se u zloćudnoj i zlokobnoj deceniji, poslednjoj deceniji dvadesetog veka, sve što je moglo da se razloži, rastoči i raspadne na prostoru nekadašnje Jugoslavije, raspalo se i rastočilo. U političkoj sferi drama je bila najveća, ali je i kultura doživela sudbinu nekadašnje složene jugoslovenske federacije. Trebalo je to objasniti. Na globalnom nivou lansirane su paradigme, obrasci i tumačenja događaja, između ostalih, pominjani Hantington bio je jedan od najcitiranijih autora, koji je u interpretativnu igru uveo sukob ili sudar civilizacija. Iako je ovo tumačenje kasnije doživelo brojne kritike, ono je kod nas imalo veliki značaj, jer je južnoslovenski prostor bio idealan uzorak za propitivanje dometa te paradigme o sukobu civilizacija. Mi smo mnogo ranije, na samim počecima Jugoslavije kao državne zajednice, imali jednu drugu paradigmu koja je bila solidno utemeljena, ali koja nije imala intenciju tumačenja destrukcije, nego konstrukcije nove zajednice, države i kulture. Pomenuta je već Cvijićevo paradigma “kulturnih pojaseva” i ona je bila u funkciji stvaranja Jugoslavije, dok je Hantingtonova bila u funkciji objašnjenja zašto je Jugoslavija nestala sa istorijske scene. Ne zaboravimo ni glasovitu Fukujaminu paradigmu, koja je pravila razliku između civilizacijskog i kulturalnog nivoa. Zašto je sve to bitno? Na tom južnoslovenskom ili jugoslovenskom uzorku pokušalo se ontologizovati rasulo kao nepremostiva razlika koja treba da dovede do podvajanja i posebljavanja i nastanka više manjih tvorevina na prostoru na kojem je bila jedna, a složena i velika. To je ovo stanje u kojem smo: šest-sedam poluzavisnih, entitetskih državica i taj proces, po svemu sudeći, ako se Srbija uzme u obzir i stanje na Kosovu, nije dovršen, još uvek nismo ušli u definitivnu postsecesionu situaciju.

Kultura je doživela sudbinu države, podelila se po Badinteorovim republičkim granicama i nastalo je više različitih i nekomunikativnih, nacionalnih ili etnonacionalnih, državnih kultura. Taj proces je okončan i već se počelo sa obnavljanjem nekih kontakata, obnavlja se nekakva interakcija na prostoru naroda koji govori isti

jezik, a koji nosi različita imena. Ako ništa drugo, tri četvrtine južnih Slovena osuđeno je na zajednicu u jeziku, čak i kad ne bi mogli, moraju se razumeti na nivou zvučanja i zvečanja. Nije problem što se jugoslovenska kultura raspala, već što je u tom razlaganju jugoslovenskog kulturnog amalgama došlo do pseudokulturne geneze, čak šizmogeneze kultura, i neke vrste, da upotrebim kolokvijalni izraz, “kulturnih lažnjaka”; najnoviji primer je odvajanje crnogorske od srpske kulture. Ova pojava do sada nije dovoljno istraživana i ispitivana, ali mislim da će kulturnom interakcijom na tom prostoru istog jezika pod različitim imenima verovatno da dođe do izvesnih problematizovanja o kom se kulturnom kontekstu radi. Naročito u onim prelaznim, dodirnim vidovima u onim zonama koje nisu etnički “čiste”, već su ostale multietničke, multikonfesionalne i multireligijske, aludiram najpre na Bosnu i Hercegovinu.

Na južnoslovenskom prostoru nije samo problem rekonstrukcija nekog zajedničkog kulturnog amalgama kroz interakciju u budućnosti, nego se uspostavljaju i dva problema. O prvom je već govorio prof. Mitrović, a to je problem pozicije južnoslovenske kao balkanske kulture u evropskom kulturnom kontekstu sa onom dilemom kom delu kulturnog konteksta prvenstveno pripada – panonski, alpski, mediteranski, dinarski. Drugi je još žešći, odnos evropske kulture, a balkanska kultura je njen neizostavni deo, prema anglo-američkoj kulturi, odnosno američkom kulturnom imperijalizmu koja je dominantna forma medijus u svetu i prema kojoj se sve kulture u svetu postavljaju defanzivno. Problema je mnogo, kako vidimo, i meni su ove vaše opservacije bile dragoceno iskustvo.

Zoran Vidojević²⁵

PREISPITIVANJE BALKANSKOG PROJEKTA EVRO-INTEGRACIJE. Svaka se ideja, a pogotovu ideologija, mora motriti sa one druge, nevidljive strane. Svaki projekat preuređenja države, pa i zasnivanja drukčije budućnosti naroda, posebno ako je on kontinentalnih razmera, neophodno je sagledati propitivanjem

²⁵ Naučni savetnik, Institut društvenih nauka, Beograd.

valjanosti njegovih pretpostavki i lepeze mogućih ishoda njegove realizacije. To, svakako, važi i za projekat evrointegracije. Niko razuman neće odreći poželjnost tog projekta, on donosi realne izgledne izlaska Evrope iz očigledne i višestruke krize njenog identiteta, ekonomskog i opštesocijalnog stanja, krize odnosa velikih i malih država-članica u njoj, neizvesnosti njene istorijske perspektive. No, jesu li na pomolu alternative koje zaista omogućuju taj izlaz ili su na delu uslovi koji podstiču i produbljuju tu krizu, što može dovesti do ozbiljnih posledica u slučaju njenog proširenog i dugotrajnog reprodukovanja. U vezi s tim, dodatno pitanje: šta stvarni proces integracije, dugoročnije gledano, donosi a šta oduzima malim zemljama i narodima, poput balkanskih? Istina je da će se velike evropske zemlje malo obazirati na interese i želje balkanske istorijske sitneži. Radiće ono što su oduvek radile: s pozicija moći, ostvarivaće vlastite interese, trenutne i strateške. Bilo bi naivno pretpostaviti da će ta politika danas iščeznuti, usled sveevropske solidarnosti, pogotovo što i velikim evropskim zemljama predstoji surova borba za opstanak na globalnom tržištu i u svetskoj strukturi moći koja se sve više menja. No, sve to ne znači da teorijska misao sme biti legitimizacija real-politike, slediti slepi duh evroeuforije ili njemu suprotni duh balkanske palanke i navodne nacionalne izvornosti koje je samo racionalizacija predmodernosti i odbrana interesa nacionalnih elita. Ona bi morala biti s one strane ideologije “zlatnog runa”, u koju se odeva evroeuforija i ideologija istorijskog ćepenka, koja je odlika politike zatvaranja i u kojoj se interesi nacionalnih oligarhija bogatstva i moći preoblače u ruho opštih nacionalnih interesa. Međutim, ta misao mora postavljati i pitanja: Šta ako proces evrointegracije doživi krah? Postoje li rezervne strateške varijante ako do toga dođe i u čemu se sastoje, pogotovo kada je reč o sudbini malih naroda i zemalja, kojima i sami pripadamo? Na čemu se zasniva uverenje da će njima biti bolje u velikoj Evropi, ma kakva ona bila, nego u nekoj transdržavnoj asocijaciji regionalnog karaktera koja bi im omogućila da, najpre, svi zajedno ojačaju, pa kao snažnija celina uđu u Evropsku uniju? Nije li to prirodni i manje rizični put ka evrointegraciji? To su pitanja koja bi morala prethoditi svakom ozbiljnijem diskursu o evrointegraciji. U Srbiji,

a čini mi se i u drugim bivšim socijalističkim zemljama, ona se je dva postavljaju, a još manje primećuju i kada se postave, usled vladavine evroeuforije, i oficijelne i one koja ima privid teorije.

Moderna Evropa, kao realitet, nije se radala samo niti pretežno iz huserlovske shvaćenog duha filozofije, nego i iz duha i prakse ognja, nasilja i mača. Surovi i krvavi kolonijalizam, nacizam, fašizam i staljinizam nisu nešto što je s neba palo, nego su proizvod jednog dela evropske tradicije, socijalnih i političkih okolnosti koje ni danas nisu iščezle. Uostalom, iz kojeg duha i iz čije političke prakse je poniklo bombardovanje Srbije, nazvano najciničnijim mogućim imenom "Milosrdni anđeo". Između duha i rada giljotine i koncentracionih logora postoji ne samo istorijska, nego i metoda veza. Kao i između čuvene Bekonove prevratne misli da je znanje moć i nuklearne bombe. Naravno, nije sve u tim vezama i paralelama, ali dosta toga jeste. Hajdegerova napomena o nastanku "noći sveta" u pantehničkom dobu postaje nezaobilazna za otkrivanje šifre stanja naše epohe. Kako ističe Jürgen Habermas, fenomeni nasilja i varvarstva su oni koji određuju signaturu vremena. Važno je raščlaniti tradiciju i sadašnjost Evrope da se ne bi skliznulo u idolatriju evrointegracije kao takve, bez propitivanja cene ulaska u nju, njenih osnova, idejnih, socijalnih i kulturnih oslonaca, te same njene svrhe. Kao i da ne bismo, kao društvo i država, podlegli onome što ja zovem "politika lilihpa": u toj se politici jednom narodu, u smislu celokupnog građanstva, kao deci nudi slatkiš čiji je simbol Evropska unija da bi bila dobra i zaslužila tu nagradu, svejedno kakva će biti integrisana Evropa i da li je članstvo u njoj uopšte izvեսno. Da se dobro razumemo, nema sumnje da umna integracija i globalizacija u celosti nisu moguće bez one filozofije koja je okrenuta višem nivou ljudskosti, što znači i pravednijem svetu; Kant je tu paradigma. To nije dovoljno za kretanje u tom smeru, ali je neophodno, pored ostalog, i zato da tehnika, tržište i profit ne bi trajno postali svrhe za sebe. Rasprave o evrointegraciji koncentrišu se i oko pitanja "Duše Evrope", odnosno oko toga ima li Evropa dušu, s obzirom na njenu istorijsku, socijalnu i kulturnu razdrobljenost. No, pitanje duše, kao objedinjujuće kulturne i moralne snage, opštijeg je karaktera, pa se može postaviti i u smislu da li globalizacija

može da stekne neku takvu dušu, kao korpus ujedinjujućih vrednosti i šta bi to mogla biti duša sveta, a da taj pojam ne stekne mističnu konotaciju. Jer, ona bi, u najmanju ruku, morala podrazumevati ravnopravnost svih kultura, a ne hijerarhiju važnosti među njima, osećaj pripadnosti opštečovečanskom domu, prihvatanje nekog aksiološkog jezgra na celoj planeti. U odvojenim i, pre svega, suprotstavljenim svetovima u prividno jednom svetu, nema izgleda da se oformi nešto poput takve duše. Ona bi morala imati svoje čvste ontološke, moralne i institucionalne pretpostavke; njih sada nema ni na horizontu. Nema sigurnosti ni da će ih biti. Ako nastanu, to će biti plod jednog novog istorijskog subjektiviteta i globalizacije novog tipa za koji ne možemo pouzdano znati u čemu će se sastojati, nego samo naslućivati njegove moguće obrise. U sada dominantnoj globalizaciji, i prećutno i izričito, polazi se od nadmoći zapadne kulture i njenog sistema vrednosti. To polazište služi kao legitimizacija planetarnog nametanja jedne slike sveta, zamrzavanje sveta u jednoj neoliberalnoj slici. Kulturna i ideološka konkvista elementi su one ekonomske, političke i vojne. Kulture koje iza sebe imaju hiljade godina razvoja smatraju se značajnim pretežno u arheološkom smislu, a u turističkom egzotičnim, čak izuzetno interesantnim, ali, ipak, manje vrednim od Zapada. Svakako, ne mogu se i ne smeju osporiti tekovine zapadne kulture koje su opšteljudski i civilizacijski standard, ali i druge kulture imaju šta da dodaju tim standardima i da ih unapređuju. Zašto bi prometejski i faustovski duh Zapada, u osnovi aktivističko-osvajački, u svemu i za svagda imao prednost u odnosu na kontemplativni duh Istoka, iako on nije jedini na tim prostorima, iz koga proizilaze i određeni pogledi na svet, kao i posebne religije i filozofije. Po čemu individualizam ima apriornu prednost u odnosu na kolektivizam, smitovski egoizam pekara u odnosu na solidarizam, mimo istorijsko-kulturnog konteksta. Zar nije logično i nephodno da se svaki član tih opozitnih parova ocenjuje upravo unutar tog konteksta, da se polazi od toga da je svaki od njih potreban čoveku u različitim situacijama, da opredeljenje za određene vrednosti mora biti stvar slobodnog izbora a ne naturanja. Uostalom, modernizacija najuspešnijih istočnih zemalja nije nastala iz duha protestantizma, kada je reč o nje-

nim religioznim temeljima, nego, pre svega, iz duha konfučijanstva, pa ako hoćete i šintoizma, bar u Japanu, i sinteze inovativnosti i tradicionalnosti.

Da bismo razumeli šta se to zbiva i šta će se zbivati u Evropi, moramo imati pred sobom sliku celog sveta. Dakle, moramo misliti iz celine i davati dijagnozu i prognozu iz celine svetskih zbivanja. To šta će se zbivati u Evropi, kakav će lik ona poprimati, uveliko zavisi od toga šta će se događati u svetu kao celini, a pre svega u SAD, islamskim zemljama, Rusiji, Kini, Indiji i Latinskoj Americi. Ako se pažljivo čitaju znaci vremena, uočavaju se neka bitna obeležja post-posthladnoratovskog sveta. Dolazi se do zaključka da se sve više urušava hegemonija jedne jedine preostale supersile i da se njena planetarna moć tendencijski kruni. Ali, to samo po sebi ne vodi boljem, što znači i mirnijem svetu. Nastupaju nove opasnosti i novi mogući imperijalizmi. Istina, ima i događanja sasvim drugačijeg karaktera, potencijalno takođe od svetske važnosti. Možda i nasuprot uobičajenim merilima, kojima se vrednuje značaj zbivanja u pojedinim delovima sveta, danas najizazovnije i sa najviše odstupanja od preovlađujućeg planetarnog trenda, koji je i dalje u znaku premoći Zapada i neoliberalnog kapitalizma, jeste buđenje i traženje novog političkog identiteta nekih najvažnijih zemalja Latinske Amerike, kao i rast njihovog otpora hegemoniji SAD. S druge strane, u islamskim zemljama, usled mnogobrojnih uzroka, rapidno jača panislamski pokret, uključujući i njegovu ekstremističko-terorističku varijantu i pored svih sukoba različitih struja u njemu. On se razvija i kao odbrambeni i kao agresivni pokret. Kina je velikim koracima stupila na globalnu ekonomsku i političku scenu i sve više utiče na svetska kretanja. Njena specifična težina kao države i privrednog činioca u Evropi sve je jača, ali je i sama pred velikim iskušenjima budućeg razvoja, pre svega, pred iskušenjem održivosti hibridnog modela neke vrste socijalističkog kapitalizma ili kapitalističkog socijalizma. Indija sa svojim visokokvalifikovanim stručnjacima koji su sposobni da odgovore na izazove kibernetičkog doba, jeftinom radnom snagom i prodorom na evropsko i uopšte svetsko tržište, ali i sa ogromnim siromaštvom i eksplozivnom nacionalno-religijskom mešavinom, sva je u

vrenju i sve više izlazi iz sfere regionalne uticajnosti. Rusija je daleko odmakla od Jeljcinovskog doba, ona je ekonomski i politički uveliko oporavljena, ali i dalje nedovoljno integrisana kao država. Sem toga, u njoj i sada dominira oligarhijsko-mafiozni kapitalizam kao najveća unutrašnja prepreka njenom razvoju i traganju za onim oblikom društvenog uređenja koji će imati većinsku podršku. Od izuzetnog je značaja za tu zemlju, za Evropu i svet kao celinu, kakva će biti sledeća elita vlasti i ko će biti na čelu najveće države na svetu.

Svi ti procesi prolaze ne obodom, nego središtem Evrope, te će uveliko uticati na njenu neposrednu i dalju budućnost. Toga se, kada je reč o mišljenju za Evropu i evropskom mišljenju, a i u samom načelu, mora reafirmisati Hegelova ideja da je istina ono celo, nasuprot onoj Adornovoj da je celina lažna, kontekstualno razumljivoj s obzirom na momenat kada ju je formulisao i na njene intencije. Stvaraju se novi geopolitički savezi i nove svetske konfrontacije. Mora se postaviti nova dijagnoza stanja sveta i ovoga vremena, i nova prognoza najverovatnijih tendencija koje će karakterisati budućnost sveta. Male zemlje i narodi morali bi veoma pažljivo čitati te znake vremena i shodno njihovom ispravnom prepoznavanju, tumačenju i delanju, određivati gde će, šta će i kako će.

Danilo Ž. Marković²⁶

EVROPSKA INTEGRACIJA I PROCESI GLOBALIZACIJE. Govoriću samo u skicama. Rezultati projekta Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta, koji nas je okupio na ovom naučnom skupu, trebalo bi da posluže i kao teorijsko utemeljenje neke društvene prakse, odnosno ostvarivanju određenih ciljeva u praksi kulturne politike. Meni, zaista, nije poznato u kojoj meri su rezultati naših dosadašnjih istraživanja ispunjavali tu funkciju ili ne. Drugo važno pitanje je i da li ovo što mi ovde pričamo ima direktne veze sa tim projektnim zadatkom. I ja ću se pozvati na jednog starog rimskog filozofa, Seneku, koji je govorio da nije mudar onaj koji mnogo zna, nego onaj čija znanja mogu korisno poslužiti. Zato

²⁶ Akademik, Srpska akademija obrazovanja, Beograd.

se nadam da će saznanja do kojih mi dolazimo biti upotrebljena u smislu teorijske podloge usmeravanja društvenog razvoja u sferi kulture.

Drugo na šta sam hteo da ukažem u vezi je sa prethodnim izlaganjima. Mi se moramo pažljivije odnositi prema kategorijama kao što je npr. modernizacija, naročito zbog toga što se u sadašnjici vrlo često govori i o postmoderni. Treća bitna stvar jeste pitanje Evrope: da li je Evropa geografski ili kulturni pojam ili i jedno i drugo i da li se današnja priča o integraciji u Evropu odnosi na ovaj geografski ili ovaj kulturni pojam. Najzad, odgovor na pitanje kuda vode procesi integracije u Evropu i globalizacije uopšte treba tražiti u njihovom korenu, u temeljima njihovog nastanka. Globalizacija kao proces nije nastala demokratskim putem i voljom naroda koji naseljavaju planetu Zemlju, već iz težnje kapitala da osvoji nova tržišta i sirovine i iznađe jeftinu radnu snagu. Isto tako je nastala i integracija Evrope, iz razloga suprotstavljanja tadašnjem Sovjetskom Savezu i naletu socijalizma po okončanju Drugog svetskog rata, i to pre svega u sferi ekonomskog života i energetske sfere. Pri svemu tome, kad god se govorilo o Evropi, uvek se pod tim pojmom razumevala Zapadna Evropa, a ne i njen ogroman istočni deo; mali deo koji jeste računat bile su tzv. bivše komunističke zemlje, odnosno socijalističke zemlje, kako su iz sve nazivali. Današnji evro-integracioni procesu su procesi Zapadne Evrope; oni i nas žele malo da integrišu, ali sve sa namerom da nas otcepe od istog onog bloka kojem su se suprotstavljali u vreme svog nastanka. A pri čemu nikako ne mogu da zaobiđu jedan veliki problem, a to je problem energenata. Prema tome, i sledeće pitanje: da li Zapadna Evropa želi da naše priključenje da bi nama bilo bolje ili da bi njima bilo bolje ili i nama i njima? Iz razgovora sa kolegama iz Slovenije mogao sam da saznam da su veoma ljuti na čelnike EU, iz razloga što su vrata EU zatvorena za radnike iz Slovenije u sledećih osam godina. Da li onda govorimo o integraciji u EU zemalja prvog, drugog i trećeg reda, a bojim se da ćemo mi doći na red tek kao četvrti.

Mislim da sociolozi moraju da odgovore na dva važna pitanja. Jedno je stvaranje jedinstvenog ekonomskog, političkog i kulturnog prostiranja u vidu nekakve zamišljene svetske zajednice,

a drugo je pitanje međunarodna zajednica, gde postoje konkretni međudržavni ugovori i sporazumi, gde su subjekti države kao takve. Postoji, dakle, sukob između te svetske zajednice, kao socijalno-ekonomske zajednice i međunarodne zajednice, upravno-političkog organa iste te zajednice.

Idemo dalje. Da li neko zaista smatra da će se jedan prosečni Francuz ili Nemačkinja odreći pripadništva nacionalnoj zajednici zato što živi u Evropskoj uniji? A od balkanskih naroda upravo se to očekuje! Uzmite za primer famoznu Bolonjsku deklaraciju. Odluku o njenom pokretanju nisu doneli univerzitetski radnici, već ministri finansija i prosvete, koji možda nikada nisu ušli u amfiteatar...

Dotičem se i pitanja nasilja i kulture. Da li kod nas zaista postoji jedna kultura, u najširem smislu te reči, koja dovodi do kultivisanja omladine u smislu prihvatanja kulture mira kao ponašanje koje ne uvažava njihov identitet i njihovu posebnost? Ili tu opštu kulturu doživljavaju kao sistem usmeren protiv njihovog identiteta? Na malim pitanjima se iskazuju velike ideje i stvaraju veliki problem...

Bojim se da rezultati našeg rada na ovom projektu nisu tako dobro elaborirani da posluže praktičnom životu. Završiću svoje izlaganje sa nekoliko pitanja. Da li kultura mira na Balkanu ukida suprotnosti? Ne elaborira se pitanja tolerancije i interesa i stalno se provlači tumačenje kako su svi ljudi dobri i jednaki. O kakvoj to kulturi mira na Univerzitetu govorimo ako znamo da su međusobno suprotstavljene grupe studenata, rektora i dekana oko pitanja priznavanja master studija na domaćim fakultetima. Vrlo se lako može desiti da kod nas ne bude čoveka bez neke titule. A sve zato što se prepisuju obrasci društvenog života koji nisu automatski primenjivi na drugom mestu.

Dimitar Mirčev²⁷

BALKANSKO SHVATANJE EVROPE I EVROPSKO SHVATANJE BALKANA. Zahvaljujem se kolegama iz Srbije na pozivu da učestvujem u radu naučnog skupa, mislim da ćemo i mi

²⁷ Redovni profesor, Evropski univerzitet, Skoplje (Makedonija).

u Makedoniji biti u prilici da koristimo pozitivne efekte ovih razgovora.

Kolega Katunarić je otvorio zaista jedan širok koridor za diskusiju i ja ću biti u svom izlaganju negde na njegovim obodima. Mislim da je vredno i produktivno razmatranje homogenosti balkanske kulture, pitanje da li u njoj preovladava komponenta nasilja i konflikta, i u regionalnim i u nacionalnim okvirima, ili preovlađuju komponente mira, nenasilja i tolerancije, mada iskustvo iz poslednjih dvadeset godina ne ide na ruku ovim ocenama. Nedavno je u Makedonskoj akademiji nauka održana rasprava sa naslovom “Balkansko shvatanje sveta i Evrope”, dakle, kako mi na Balkanu shvatamo kulturu Evrope, njene principe i standarde. Motiv tako nečemu bio je sadržan u ocenama da nama sopstveno shvatanje sveta često sputava napredovanje u evrointegracionim procesima, pa čak i naš vlastiti razvoj. Čini mi se da u tim stavovima vrlo često negativno ocenjujemo evropsku kulturu, pripisujući joj agresivnost, represivnost, netolerantnost, nametanje vrednosti katoličanstva, negiranje značaja malih kultura i tako dalje. Ovakvo shvatanje evropske kulture znači, međutim, i naše neminovno udaljavanje od nje.

Na istom skupu bilo je postavljeno i pitanje šta u svetskoj i evropskoj predstavi o nama prevladava, bez obzira kako mi sami sebe ocenjujemo i doživljavamo. Pokazalo se da je to određenje u evropskoj literaturi i publicistici takođe negativno. Balkanizam, kao zajednička odredica balkanskih nacija i etnikuma, određuje se kao kultura dinarskog antropotipa, koji je pun primitivizma, arhaičnosti, rustikalnosti, nasilja, konfliktnosti... Postoji odgovor na tu tamnu sliku o nama, koja utiče na spoljnu politiku Evropske unije i SAD prema Balkanu u celini i prema balkanskim zemljama individualno. Treba afirmisati alternativnu definiciju balkanske kulture i o tome je dosta uspešno pisala koleginica Marija Todorova. Ona je pokazala da problem ne leži toliko u vrednostima balkanske kulture, koliko u potrebi zapadne kulture da stvori jedan kontrapunkt kako bi samu sebe u odnosu na taj kontrapunkt definisala. Ugledni profesor Viktor Fridman, šef katedre za balkansku kulturu i jezike na Univerzitetu u Čikagu, terminima “balkanizam” i “balkanizacija” ne pripisuje automatski negativno značenje, već smatra da se u

teoriji lingvistike mogu tumačiti kao primeri spajanja različitih kultura, saživota, koegzistencije, kohabitacije, prožimanja, koji na Balkanu postoje vekovima. Inače, profesor Fridman obrađivao je primer prožimanja albanske i makedonske kulture u zapadnoj Makedoniji. Na primerima narodnog folklora, melosa, poezije pokazao je da su sadržaji dveju kultura gotovo u potpunosti isti, a da su razlike samo lingvističke. Međutim, s njegove strane dolazi i kritika da smo mi u sadašnjici poremetili to tumačenje, da smo razbili teorijski tu definiciju "balkanizma".

Naš veliki problem oduvek je bio i iskrivljena percepcija Balkana u evropskim i svetskim razmerama. Istorijski, ekonomski i socijalno razvoj Balkana bio je u zaostatku zato što se on oduvek nalazio na periferiji velikih imperija: turske, austrougarske, ruske; mi smo sebi utuvili u glavu da je Balkan oduvek bio centralna zona Evrope. Sledeće pitanje, koje se samo nadovezuje, jeste neujedačen razvoj na Balkanu. Uzmite za primer položaj etničkih manjina na Balkanu: sa izuzetkom Vojvodine, one su oduvek, pa i u sadašnjosti, živele siromašnije od pripadnika većinskih naroda: Albanci u zapadnoj i severnoj Makedoniji, Makedonci u severnoj Grčkoj, Egejskoj i Pirinskoj Makedoniji i gomila drugih sličnih primera. I pored niza mera evropske politike za poboljšanje uslova životnog standarda u balkanskim zemljama (donacije, investicije, bespovratni krediti), podaci UNDP i UN i dalje govore o slabom ekonomskom napredovanju Balkana. Ne slažem se sa ocenom prof. Markovića o stanju u Sloveniji. Oni ne idu u Evropu, iako im je za to dovoljna lična karta, zato što nemaju posebnog razloga da tamo idu: stopa nezaposlenosti je svega 6%, niža od one u Grčkoj ili Portugaliji.

U čemu je pogrešna politika Evropske unije? Pojedinačne balkanske zemlje imaju različit status pred evropskim vratima: Slovenci su taj posao okončali, Bugarska i Rumunija će to završiti prvog januara, doduše još uvek uz starateljski status, Hrvatska to realno može da očekuje za tri-četiri godine, Turska je pregovore o pridruživanju započela, ali teško da može nečemu da se nada u sledećih petnaest godina, mi imamo status o pridruživanju i nadamo se da ćemo početi sledeće godine konkretne pregovore, Albanija je

potpisala Sporazum o stabilizaciji i asocijaciji, ali ga nije ratifikovala i ko zna kada će, Srbija i Kosovo su bez statusa, Grčka je dugogodišnji član. Balkan je, kako vidimo, fragmentiran, postoje različiti režimi trgovine i komunikacije. Politika EU je da unapređuje razmenu sa balkanskim zemljama, ali je to nemoguće izvesti u situaciji kada dojučerašnje balkanske zemlje – Slovenija, a ubrzo Bugarska i Rumunija – ostalim balkanskim zemljama moraju da uvedu vizni režim i ukinu carinske olakšice. Zato se u svom radu zalažem za jedinstvenu politiku EU prema balkanskom regionu, koja ne može da se svede samo na Pakt o jugoistočnoj Evropi, kao i za jedinstvenu državnu politiku država u balkanskom regionu, ali koja se neće svesti na povremene sastanke šefova državnih delegacija.

Miloš Knežević

PROBLEMATIČNO POIMANJE “BALKANIZACIJE”.

Samo kratak osvrt na ovo što ste rekli. Balkan i Evropa su problematični pojmovi oko kojih ne vlada konvencija značenja. Četrdeset procenata Evrope nalazi se izvan Evrope Zapada, nazovite je kako god hoćete. Isto tako, Balkan nije postojao dok je postojala Jugoslavija, ona je zaklanjala Balkan i njenim nestankom Balkan je reaktiviran kao geopolitički i diplomatski pojam za jednu česticu evropskog kopna – jedno ime je Jugoistočna Evropa, drugo Balkansko poluostrvo, treće Balkan – koji je dospao do toga da se u poslednjoj fazi tvorevine koje su na njemu nastale imenuju brojevima. Kofi Anan je rekao “država broj 3”, to je Srbija. Nije Balkan, niti referentni pojmovi koji se naslanjaju na taj mutan pojam, odnosno reč iransko-turskog porekla, nešto što je trajna karakteristika ovog dela evropskog kontinenta. Konkretno, termin “balkanizacija”, kome vi pripisujete pozitivne konotacije, smišljen je krajem devetnaestog veka da odredi i označi haotične prilike koje su postojale u zemljama pod turskom okupacijom prilikom povlačenja otomanske imperije sa Balkanskog poluostrva. Od početka je pojam “balkanizacija” imao negativno značenje, smišljen je u krugovima koji su imali plasirane interese u tom delu evropskog kopna.

Drugo pitanje je pitanje imidža Balkana. Pomenuta knjiga Marije Todorove "Imaginarni Balkan" nije uzorni materijal za istraživanje balkanskog fenomena, upravo zato što se zasniva na tzv. imagologiji, koja je opet razvijena u poslednjih tridesetak godina kao disciplina u okviru jedne vrste filozofskog diskursa postmoderne čiji je osnovni stav potpuno suprotan evropskoj metafizičkoj tradiciji da ne postoji suština, da postoji samo pojava, lik pojave je važan, imidž Hrvatske, Bosne, Srbije, Bugarske, Makedonije je važan, a ne esencija koja ne postoji. Ne može se nametnuti novi pojmovnik evrokratskom novom govoru u kome Balkan i dalje figurira kao negativni deo evropske poluperiferije.

Vjekoslav Butigan²⁸

KATEGORIJA PRAVDE. Od početnog negiranja pojma "kulture mira", primećujem da se na našim skupovima, poput mozaika, polako ali sigurno, konstituiše jasna slika o jednoj subkulturi i jednom elementu političke kulture koji nisu teorijski dovoljno razrađeni, ali se u tome postižu neki rezultati. Posebno bih želeo da skrenem pažnju na još jednu važnu kategoriju kulture mira, a to je kategorija pravde, koja je svoje mesto zauzimala još od dela Sokrata, Platona i Aristotela. U savremenoj političkoj filozofiji Džon Rols je nesumnjivo jedan od najznačajnijih predstavnika koji se bavi tom tematikom, napisao je i dela "Teorija pravde", "Liberalna teorija" i "Prava naroda". On objašnjava da se jednom liberalnom teorijom pravde može doći do sveta u kome se u međunarodnim odnosima neće pojavljivati pretnja ratom. Nastojao je da obrazloži mogućnosti konstituisanja teorije tzv. unutrašnje pravde u jednom društvu, a zatim da taj koncept prenese na međunarodni plan. Prema njemu, postoje liberalna društva, u kojima je zastupljen princip pravde, zatim dobro uređena hijerarhijska društva i društva koja se nalaze van zakona.

Ja sam pokušao da ovu teoriju posmatram u kontekstu rešavanja kosovsko-metohijskog kompleksa. Primetio sam da postoji

²⁸ Redovni profesor u penziji, Filozofski fakultet, Niš.

potpuna nedoslednost tzv. liberalnih država u kojima postoji navodno teorija pravde. Delom je to i zbog racionalističkog polazišta, koje preovladava u Rolsovom konceptu i po kome ljudi donose političke odluke na jedan racionalan način. Zato smatram da bi na nekim budućim susretima trebalo malo više pažnje posvetiti ovoj teoriji pravde, naročito socijalnoj, političkoj i ekonomskoj pravdi.

Dokica Jovanović

SPOSOBNOST ZA SAMOREFLEKSIVNOST. Samo ću pokrenuti jednu-dve teze, neću ih elaborirati. Meni je za razumevanje stvarnosti interesantno Kastorijadisovo pitanje iz njegove studije “Uspion beznačajnosti”: u čemu se ogleda otpornost zapadnog sveta i zapadne kulture u modernom dobu? Njegov je odgovor da je snaga zapadne kulture takva upravo zbog toga što je inkorporirala jednu posebnu vrednost koja se naziva sposobnost za samorefleksivnost. U jednom drugom pogledu to će značiti sposobnost za dovođenje u pitanje sopstvenih osnova postojanja. To je agens koji omogućava elastičnost zapadnoj kulturi u odnosu na druge kulture koje nisu spremne na samorefleksivnost i na dovođenje u pitanje fundamenata na kojima počivaju. U rigidnosti izvesnih kultura on vidi mogućnost njihovog loma.

Jedan odgovor je ponudila Hana Arendt prilikom velikih preispitivanja uloge Nemačke i Nemaca u onome što se dešavalo u Drugom svetskom ratu i to u vidu samo jedne rečenice: “Mene je sramota što sam uopšte čovek”. Stari filozof Milan Kangrga odgovorio je: “Određiti se samo kao Srbin ili kao Hrvat, to još uvek ne znači odrediti se kao čovek”.

Završiću citatima iz dva lista iz doba Nedićevske štampe. Naime, tu se nalaze dve vesti, koje, koliko je meni poznato, nikada nisu demantovane, te ne znam jesu li istinite ili ne, a u vezi su sa pitanjem samorefleksivnosti. Jedna vest, koju je objavila “Obnova” 23. juna 1943. godine glasi: “Kaluderi u Svetoj Gori mole se za pobedu nemačkog oružja”. Druga vest govori o poseti srpskih arhijereja Glavnom vojnom zapovedniku u Beogradu. Primio ih je načelnik Upravnog štaba Glavnog vojnog zapovednika, kome su arhije-

reji izrazili zahvalnost za dosadašnji rad ("Novo vreme", 10. jul 1943. godina). Pitanje o samorefleksiji podrazumeva odgovor na pitanje koji su to arhijereji bili i da li je zaista bilo molitve za pobedu nemačkog oružja ili ne. Bojim se da u našoj kulturi ovakva pitanja ili ovakva intrigacija ostaje bez racionalnog uvida i bez pokušaja davanja odgovora, dakle, bez vrednosnog određivanja na bilo koji način.

Petar-Emil Mitev²⁹

KULTURA MIRA U KONTEKSTU GLOBALNIH DRUŠTVENIH PROBLEMA. Srdačno se zahvaljujem na pozivu da učestvujem na ovoj konferenciji. Niš je grad čiju smo atmosferu odavno upoznali, pa, ipak, najvažnija je mogućnost ponovnog dijaloga istraživača iz dve zemlje. Verujemo da ćemo doći i do zajedničkih projekata i nadam se da taj dan nije daleko.

Nedavno sam imao priliku da učestvujem na šesnaestom svetskom kongresu sociologa u Durbanu u Južnoj Africi. Impresionirali su me obuhvat i značenje pojmova sa prefiksom "post" u sociološkom jeziku, na fonu deficita pojmova budućnosti. Zemlje bivšeg komunističkog bloka doživljavaju postkomunistički razvoj, zemlje Trećeg sveta postkolonijalni, a zemlje tzv. Prvog sveta postindustrijski, a sve zajedno, na ovaj ili onaj način, egzistiraju u postmodernom svetu. Jasnije je od čega se otiskujemo, nego kuda idemo. Verovatno se tako može objasniti izuzetan uspon koji doživljava prefiks "post".

Moja osnovna teza je da kulturu mira treba razmatrati u kontekstu jednog superizazova globalne problemske situacije. Neki od njenih aspekata su dobro poznati, o drugim se ne vodi računa, a o sumarnom rezultatu se ne diskutuje. Koji su aspekti globalne problemske situacije? Globalni socijalni problem je da 5% ljudi iz najrazvijenijih zemalja poseduje 86% svetskog bruto nacionalnog proizvoda, a 5% najsiromašnijih ima tek 1% istog. Istorija poznaje ci-

²⁹ Redovni profesor, direktor Instituta za socijalne vrednosti i strukturu "Ivan Haddžijski", Sofija (Bugarska).

vilizacije u kojima je 5% ljudi vladalo sa 85% bogatstva, ali, prvo, tada nije bila na snazi Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima i drugo, sve su ne u međuvremenu propale. Jaz između Severa i Juga postaje kritično dubok, sve manji deo stanovništva sveta postaje sve bogatiji, a sve veći deo sve siromašniji. Na delu je globalna socijalna asimetrija. Ne treba se čuditi što su se na 21. svetskom kongresu filozofa u Istanbulu 2003. godine čuli i radikalni glasovi prema kojima se Marksova teza o apsolutnom i relativnom osiromašenju, koju je još krajem devetaestog veka odbacio Eduard Enštajn, iznova aktuelizuje na početku novog milenijuma, ali ne za unutrašnje odnose između radnika i kapitalista u razvijenim kapitalističkim zemljama, već u odnosima između Prvog i Trećeg sveta.

Globalna asimetričnost demografskog rasta ogleda se u fundamentalnoj demografskoj disproporciji. U jednom delu zemalja broj stanovnika raste, u drugim raste. Kakva je perspektiva? Demografski motivisani sukobi, koliko i dokle?

Globalni ekonomski problem sadržan je u protivrečnosti između principijelno neograničenog rasta proizvoda i ograničenih resursa same planete. Kriterijum blagostanja i progresa jedne zemlje ili grupe zemalja i dalje jeste rast domaćeg bruto proizvoda. Teza Rimskog kluba o nultom ekonomskom rastu nije se nametnula. Preduzete su određene mere za smanjenje udela tzv. neobnovljivih resursa, ali se njihovo iscrpljivanje nastavlja i poprima sasvim drugačije dimenzije.

Protivrečnosti između potreba za očuvanjem biosfere i njenog daljeg rušenja vrhune u zaključku da nova ekološka svest ne znači i dovoljno efikasno ekološko ponašanje. Najveća država sveta trebalo bi da bude vodeća u rešavanju ove protivrečnosti, ali, umesto toga, doprinosi njenom produbljivanju.

Sve dublji jaz između potrebe za efikasnim upravljačkim rešenjima za svet kao celinu i niske efikasnosti svetske organizacije, čije su struktura i funkcije odraz stanja sveta po okončanju Drugog svetskog rata. Protivrečnost između potrebe za novim globalnim dimenzijama, demokratskog procesa i postojećih oblika međunarodnih odnosa vezanih za koncentraciju vlasti u rukama jedne države ili grupe država. Opšti problem demokratije. Potreba za

jačanjem i razvojem političke demokratije, za racionalnim izborom, poklapa se sa povećanim mogućnostima za manipulisanjem i dezinformaciju, kontrolom nad ličnim životom i efikasnim sugestijama koje utiču na građansko ponašanje.

Globalni ideološki problem sastoji se u protivrečnosti između potrebe za novim tipom nadideoloških rešenja na bazi zajedničkih interesa ljudi čitave planete i stalne reprodukcije ideoloških raspoloženja izgrađenih na osnovi privatnih interesa grupe država, socijalnih klasa, religioznih, ekonomskih, etničkih i drugih grupa. Štaviše, umesto penjanja na nadideološki nivo, kako to zahtevaju globalni problemi, silazi se na nivo lika koji je niži od ideje, ideologiju uporno i energično potiskuje imidžologija.

Globalni moralni problem sadržan je u protivrečnosti između potrebe novog morala tolerancije i nenasilja i kulture mira, kao uslova za budućnost čovečanstva i sve većih mogućnosti za globalno nasilje, uključujući i globalni terorizam, porast kriminala, ekspanziju kulture nasilja u svetskim okvirima.

Globalni naučni problem sastoji se u protivrečnosti između sve većeg obima naučno interpretiranih činjenica i deficita značajnih teoretskih uopštavanja, naročito u oblasti društvenih nauka. Kongres u Južnoj Africi takođe je demonstrirao protivrečnost između brda empirijskih podataka i nedostatka novih, zamašnih teorijskih uopštavanja. Nameće se i neophodnost nove sociološke paradigme. Sociologija još uvek obuhvata globalni svet, dok njena vlastita globalizacija ostaje nezavršena. Na delu je asimetrični razvoj primenjenih i fundamentalnih nauka, zbog potrebe prioritarnog finansiranja primenjenog naučnog znanja. U socijalnoj sferi, s jedne strane, naučne informacije kojima raspolažu institucije postaje sve veća, a s druge strane, nedostaju garantije da će one biti efikasno iskorišćene i da će sprečiti donošenje neadekvatnih, glupih, pa čak i apsurdnih rešenja.

Globalni socio-biološki problem sastoji se u tome da je razvoj bioloških nauka došao do tačke da postoji mogućnost primene genetskog inženjeringa i na čoveka. Posledice prekoračenja prirodne granice nisu u potpunosti razjašnjene, ali su očigledno rizične. Šta nam je činiti? Stati na vreme ili produžiti dalje?

Globalni problemi su uzajamno povezani, a njihova uzajamna veza ocrta globalni izazov pred vrstom homo sapiens-a. Čovek mora da učini ili korak napred da bi opravdao svoju vizit kartu ili da postane žrtva svoje vlastite nesposobnosti da optimizira i svoje društvene odnose i svoju vezu sa prirodnim svetom. Naša post-ljudska budućnost, o kojoj je pisao Frensis Fukujama, samo je alternativa; ona druga, ništa manje mogućna, jeste odsustvo budućnosti, globalna apokalipsa. Ovu tezu snažno je odbranio srpski naučnik Svetozar Stojanović. Neophodno je znati za ovu mogućnost ne da bismo se plašili, već da bismo doprinosili njenom sprečavanju.

Društvena potreba za rešavanjem globalnih problema daje impuls i rađa alternative, kao što se to dešava, kao što vidimo, u antiglobalističkim pokretima. Snažan otpor pružaju fundamentalističke zajednice. Globalizacija je složen i objektivian društveni proces. Odbaciti je, bilo bi utopistički, a i reakcionarno. Prihvatiti je, pak, nekritički, bila bi avantura, čak i za rizično društvo. Stvar je u tome da se pronađe optimalna varijanta globalizacije. O globalizaciji se mnogo govori, ali se ona najčešće razmatra kao čisto ekonomski proces ili se svodi na određene političke ili medijske aspekte. Globalne probleme treba sagledavati u njihovoj celosti. U novim uslovima, politiku “dan za dan” treba preispitivati. Ista empirijska politika koja je imala i ima prednost u odnosu na ideologizovanu političku praksu odvojenu od realnosti, postaje neadekvatna u dvadeset i prvom veku. Politički uspesi u sadašnjosti postignuti politikom “dan za dan” mogu se platiti visokom cenom i mogućim zaostajanjem u ne tako dalekoj budućnosti. Reč je, pre svega, o evropskoj politici sa kojom će biti koordinirane i subordinirane politike balkanskih zemalja. Mi smo još uvek u procesu izgradnje ili dogradnje naše evropske svesti. Za naš punokrvni evropski identitet nije dovoljno pozvati se na našu prošlost, u taj identitet organski treba uključiti budućnost. Na pragu Evrope mi moramo osmisliti potrebu za promenom, koja se tiče svakoga od nas, naše spremnosti, našeg načina razmišljanja i delovanja. Promena “čipa”, ako ne nađemo bolju metaforu, izraz je uvažavanja sposobnosti balkanskog čoveka da bude dinamičan, da odgovara zahtevima vremena.

O REAKTUELIZACIJI MARKSOVE TEORIJE. Ovo što je sada govorio kolega Mitev iz Sofije o apsolutnom i relativnom osiromašenju i reaktuelizaciji čuvene Marksove teorije vredi, čini mi se, ne samo za odnose između Prvog i Trećeg sveta, nego postaje rastuća tendencija i u delu Prvog sveta. Dovoljno je da pogledamo tendencije u kretanju nadnica u nekim visokorazvijenim evropskim zemljama, recimo u Nemačkoj, kako je u svojim analizama pokazao Urluh Bek. I to nije privremena tendencija. Kriza socijalne države, koja takođe nije privremena, duboko zaseca sve oblasti društvenog života, uključujući i životni standard sveta rada. Mnogi radnici, u klasičnom značenju tog pojma, pristaju na niže nadnice da bi sačuvali radna mesta. Kapital se seli u one delove sveta gde može da dobije jeftinu i relativno stručnu radnu snagu, gde nema kontrole upotrebe investicija i izvoza prljave tehnologije, sindikati pristaju na takve socijalne sporazume koji su u potpunoj suprotnosti sa situacijom od pre nekoliko desetina godina kada je država blagostanja počivala na istorijskom kompromisu rada i kapitala, pri čemu se svet rada imao realnu perspektivu boljeg života dosta dugo. Sada je to vreme na zalasku. Ovde se ne radi o uzdizanju Marksa u nebeske visine nedodirljivosti i prilaženju Marksu kao ikoni. Činjenica je da više nema snage odupiranja, nema više one oštrice organizovane borbe za zadržavanje nadnica, jer globalizacija udara punom snagom. I ne radi se samo o prodoru neoliberalnog modela kapitalizma, čija je paradigma Amerika, nego i u prodoru vrlo jeftine robe iz Kine, Indije i drugih zemalja “industrijskih zmajeva”, što sve zajedno ruini temelje države blagostanja. Mi uopšte ne znamo šta će biti sa Evropom u situaciji kada se ruši jedan model koji je bio objektivno najviše što se moglo dati u prethodnim decenijama. Sada nailazi jedna nova kriza za koju ne postoji ni dovoljno teorijskih pretpostavki da se nađu drugačija rešenja u sadašnjem vremenu.

IMAGOLOGIJA, IMIDŽOLOGIJA I IMIDŽISTIKA.

I danas i juče smo imali prilike da čujemo reč “imidžologija”. Ona postaje jedan od najfrekventnijih i okosnih pojmova u teorijskim refleksijama savremenog doba. Korisno je, međutim, izrazlikovati izvesna značenju u upotrebi te reči koja su referentna za samu stvarnost. Korenska reč “imago”, koliko je meni poznato, baštinjena je najviše u teoriji književnosti, u nauci o književnosti, kao predstave o drugom. Odatle je importovana u sve druge oblasti u fazi kada je postmodernistička filozofija na bazi postmodernističkog fenomena počela da obezvređuje esencijalizam i logocentrizam i da negira klasičnu evropsku razliku između privida i suštine. Zašto je to važno? Zbog toga što je u postmodernoj politikologiji, političkoj filozofiji koja ima atribut postmodernističke političke filozofije, suština svedena na pojavni oblik, na ono što je predstava o nečemu što možda postoji ili ne postoji kao suština. I došlo je do jednog uravnavanja, identifikovanja suštine sa prividom, zapravo nedostatka dubine i svodenja fenomena stvari na površinu. Ispod površine ili onoga što se vidi nema ničega. Dakle, napravljena je jedna katastrofalna atmosfera desupstancijalizacije klasične evropske filozofije i političke teorije, gde je sve postalo neutralno, indiferentno i tehnicizirano.

U tom smislu, vraćam se na moju diferenciju tri pojma, pri čemu *imagologija* ostaje u osnovi. Na osnovu nje, izgrađena je nešto ozbiljnija *imidžologija*. Najgrđa stvar koja se desila na nivou medija je *imidžistika*. Tako se, recimo, i za države, da bi popravile svoj međunarodni položaj, kaže da treba da poprave svoj imidž. Za trule, razorene, ponižene i izrabljene države i narode Četvrtog sveta kaže se da treba da poprave svoj *brend*, da se brendiraju. Radi se o jednoj kretenizaciji diskursa u kojoj taj pojam ne bi trebalo da se operativno upotrebljava kao validan, ali mora se kritikovati.

Druga objekcija je oko smisla reči “post”. Zapravo, u neoliberalnoj doktrini, takođe namenjenoj Trećem i Četvrtom svetu, lansira se jedan splet ideologema postizma, endizma i multizma. Ali, budući da je u prethodnom stadijumu oko onoga što je bilo i prošlo

postignuta nekakva konvencija o njegovom smislu, ovo što je došlo nema konvenciju u svojoj podlozi i ljudi se ne slažu oko toga šta je to što je naišlo, šta se dogodilo, i onda se najčešće koristi prefiks “post”, koji se oslanja na ono što je definisano i konvencionalno utvrđeno prethodno, a ne kaže se šta se događa. Ujedno, to je vezano za fenomen kraja, i to lažnog i prividnog kraja, jer nema kraja, ali i za fenomen “multi”, pa se kaže “multiidentitet”, “poliidentitet”, jer da bi se stvorio unus mundus, potrebno je da se podeli sve ono što ima supstancu, što je esencijalno, što ima identitet, i onda u nekoj smeši eventualno lakše postigne celovitost.

Na posletku, “balkanski čovek”. To je lansirano kada je kralj Aleksandar napravio balkanski savez i onda je iz sfere međunarodne politike i geopolitike regionu koji je trebalo da bude tampon zona između boljševičke Rusije i germanskih zemalja, a kasnije se to desilo i u slučaju Tita, data neka supstanca, on je nazivan “Balkanom”, a u svim društvenim naukama isforsiran je naziv “balkanskog čoveka”. Čak mislim da je Balkanološki institut u Beogradu, koji je vodio Stanislav Krakov, objavio jednu knjigu “Balkan”, gde je upravo glorifikovan balkanski čovek, a ujedno je glorifikovan i jugoslovenski čovek na užem južnoslovenskom planu preko Vladimira Dvornikovića. Homo balkanicus. Da li to uopšte postoji? Ili je to samo jedna neokolonijalna ponižavajuća ujdurma kojom se jedan region jugoistočnog evropskog prostora razimenuje, pa više ne postoje Hrvati, Srbi, Bugari, Slovenci, nego su sad svi kao Balkanci, kao da postoji nekakav Apeninski čovek ili Iberijski čovek. Šta mislite kada bi mi sada na diplomatskim konferencijama počeli da upotrebljavamo geografske nazive za stare tradicionalne evropske nacionalne demokratije, naravno da bi to zvučalo uvredljivo. Hoću da kažem da taj “balkanski čovek” može da bude stvoren samo posredno, iz primarnih nacionalnih supstrata koji su milenijumski proizvod, kao što su Bugari, Srbi, Hrvati i drugi stari evropski narodi koji se pominju još od ranog srednjeg veka. Ne verujem da bi morao da se stvori nekakav homo europeanus ili homo balkanicus, uostalom, šta bi na višem nivou predstavljao evropski čovek. Da li bi on imao, kao u magazinu *Time*, poželjne sastojke zamišljenog čoveka posthumane budućnosti; to je nekakav socijal-

no-biološki inženjering. Isto se odnosi i na Evropu. Ne verujem da može da se stvori neka smeša Francuza, Italijana, Nemca, Britanca i da ima neke konzistentne, samobitne sastojke, da bude identifikovan kao neka vrsta nadčoveka, u smislu nad-Evropljanina. To je ozbiljan problem evropskog identiteta, da li je on nacionalan ili postnacionalan.

I poslednja primedba, odnosi se na Srpsku pravoslavnu crkvu. Čuli smo kako su starešine SPC onih nesrećnih ratnih četrdesetih godina prošlog veka podržali Rajh. To stvarno nikada do sada nisam čuo i upravo su obrnuto stajale stvari. SPC je na tlu nekadašnje Kraljevine Jugoslavije doživela totalni debakl: 85% njenih bogomolja zapadno od Drine je porušeno! Sredinom šezdesetih godina izdate su i publikacije u kojima se vidi stradanje sveštenstva, hiljadu i nešto ih samo ubijeno! To je jedna stradalnička institucija koja je iz rata izašla decimirana. Doduše, kad bih i hteo da budem naklonjen toj informaciji, pa pokušao da se setim, možda bih mogao ovako da kažem: u ljotičevskim formacijama u nedičevskoj Srbiji bili su neki sveštenici koji su podržavali borbu protiv boljševika i boljševičke Rusije i u tom smislu delovali u prilog Rajha. Ali, reći čak i kao ilustraciju na malom uzorku, da je sveštenstvo SPC podržavalo Rajh, mislim da, blago rečeno, nije istorijski podudarno sa činjenicama. Jer, i sveštenici SPC završavali su u koncentracionim logorima, ma koliko postojala istorijska dvojba oko toga zašto su tamo dospeli i koliko su vremena ostali, mislim na Nikolaja Velimirovića, pre svega.

Aleksandra Kostić³⁰

ISTINA I LAŽ U NEVERBALNOM KOMUNICIRANJU. Kao socijalni psiholog, slažem se sa Milošem Kneževićem da se na imidž i pojavne slike može gledati kao na greške u opažanju. Jedna je stvar šta jedna nacionalna zajednica projektuje i produkuje kao niz karakteristika koje su, naravno, uprošćene i povezane u jednu globalnu sliku, pogotovu ako se radi o više nacionalnih

³⁰ Docent, Filozofski fakultet, Niš.

zajednica ili o tome šta bi trebalo da poseduje kao mentalni sklop čovek koji živi na Balkanu ili čovek koji živi u Evropi. Ne mogu da kažem da ne postoje racionalni činioci kao nešto što nas vodi ka stvaranju određenih slika, ali u suštini ja to gledam sa jednog vrlo funkcionalnog stanovišta. Te slike olakšavaju naš socijalni život ili ga otežavaju, ukoliko se udaljavaju od onoga što on istinski jeste. Sa druge strane, stereotipi o određenim nacionalnim grupama često jesu i polazna osnova za identifikaciju samih pripadnika te nacionalne grupe. Čak je onima kojima su pripisani negativni atributi olakšana komunikacija, jer se od drugih u startu očekuje veća energija i veća pažnja koja je usmerena na njih. To što je nešto pojavno, površno i netačno, a iza čega se mi često zaklanjamo, zapravo veoma otežava našu situaciju, iako je polazna osnova takva da treba da je olakšava. Socijalni svet je do te mere složen da zahteva neku vrstu generalizacije, čak neopravdane generalizacije.

Druga stvar koja mene lično interesuje jeste ne ono što možemo unapred smisliti i reći u verbalnoj komunikaciji, već odnos između istine i laži u neverbalnom ponašanju. Koleginica Mirjana Kristović je zamislila u okviru delatnosti svog potprojektnog tima analizu verbalne i neverbalne komunikacije sa aspekta komunikacije koja treba da bude učtiva. Ja se onda pitam: kad se već uvidi taj nesklad između verbalnog i neverbalnog, da li taj utisak koji se stvara zapravo nešto znači? Gde se nalaze suštinske greške? Opažaći koji nisu pažljivi mogu propustiti znake prezira, gađenja, ljutnje i mnogih drugih elemenata koji mogu ukazati na to da i nešto što nam izgleda kao dobar i učtiv dijalog, dijalog u kome postoji tolerancija, zapravo to nije.

Meni je stoga najinteresantnije otkrivanje facijalne ekspresije, koja nam je najdostupnija pogledu i otkrivanje onih elemenata laganja u komunikaciji. Nekada i učtivo ponašanje može izgledati potpuno blazirano i površno. Ali, ukoliko bismo analizirali segmente pravog ponašanja, onog ponašanja koje teško možemo kontrolisati – pokreti mišića lica i pokreti tela – mogli bismo da otkrijemo prave motive učesnika u tolerantnom dijalogu... Jer, tolerantni dijalog za mene nije pojavnost, nije slika, već suštinsko pitanje, čak pitanje ličnosti. Ne znam da li ste nekada videli, ali autoritarne osobe

jesu u stanju da vode takvu vrstu dijaloga... Oni koji se bore protiv predrasuda i projektovane slike o nama, često imaju posla sa mnogo važnijim stvarima, a to je promena sklopa ličnosti. Mene zato jako vređa kada se jedna nacionalna zajednica, odnosno jedan personalni komplet osobina dovodi u vezu sa nečim što ne mora imati nikakve veze sa tim, a pogotovu kada je potrebno pronaći zajednički imenilac za više nacionalnih entiteta.

Dimitar Mirčev

PRODUBLJIVANJE JAZA IZMEĐU BOGATIH I SIROMAŠNIH – DA ILI NE. Želeo bih da pridodam mali doprinos raspravi o teoriji o pauperizaciji, odnosno produbljivanja suprotnosti savremenog kapitalizma. Bilo je pokušaja njenog noveliranja, sigurno da je zapadni marksizam u tome postigao neke uspehe u vidu Četvrte internacionale i radikalne američke ekonomske misli. Danas, pak, imamo novu situaciju, novu evidenciju i verovatno se može govoriti o renovelaciji te teorije, u suštini Marksove, ali ne i nužno Marksove. Problem leži u spoju evidencije sa teorijom. Postoji ozbiljna evidencija o proširivanju jaza između bogatih i siromašnih. Ovih dana očekuje se izveštaj Kofi Anana, generalnog sekretara UN, o njegovom drugom izbornom mandatu. Delimični podaci iz tog izveštaja već su dostupni, u njima Anan govori kako su počeli polako da se ostvaruju milenijumski ciljevi, odnosno da su zemlje u razvoju polako počele da povećavaju stope razvoja. Već su u poslednje tri-četiri godine Kina i Indija, a to je maltene pola čovečanstva, postigle stope godišnjeg ekonomskog rasta od 10 do 12% i 3 do 5% podizanja životnog standarda stanovništva. Južna Amerika beleži u istom periodu ekonomski rast od 4 do 5%, što je više od evropskog rasta i rasta u zemljama jugoistočne Evrope, od kojih je deo već ušao u EU. Međutim, uvažimo li evidenciju na svetskim listama zemalja sa najvišim stopama rasta – neke od zemalja, kao na primer Slovenija, iako su postigle pozitivne pomake u većini oblasti, pale su na toj listi, jer su veći rast ostvarile neke druge zemlje koje se ranije na listi nisu ni nalazile – pokazuje se da nije tačna konstatacija da se širi jaz između siromašnih i bogatih.

Nije tačna informacija ni da se sužavaju materijalni resursi razvoja; recimo, već je počeo proces supstitucije tradicionalnih energensa, ozonska rupa polako se zatvara, povećava se visina učešća razvijenih zemalja nerazvijenima i to kroz tri oblika: investicijama, direktnom pomoći i preko fondova Svetske banke. Postoje kritike da te investicije znače preusmeravanje profita iz nerazvijenih u razvijene zemlje, što jeste delimično tačno, ali je tačno i da se otvaraju nova radna mesta. Tako da sam lično vrlo skeptičan prema evidenciji da se postojeći jazovi šire i uvećavaju. Drugo je pitanje da li ćemo spojiti tu evidenciju sa teorijom pauperizacije ili, na primer, sa teorijom tranzicije. Moramo, dakle, još puno raditi na tačkama spoja evidencije sa teorijskim promišljanjima.

Nedeljko Bogdanović³¹

POGLED ISKOSA NA KULTURU MIRA. Nameće se obično, laičko pitanje: Je li kultura mira tema iznuđena stanjem nemira, budući da je dosadašnja istorija čovečanstva uglavnom istorija rata. Ma kako određenja kulture mira nastojala da izbegnu pogled na rat, kao uslov i uzrok stanja kojemu se teži, ipak to dvoje živi u jedinstvu. Pojam mira konstituiše se naspram pojma o ratu pa bi se onda postavilo još jedno pitanje: ima li kulture rata, i šta je sadržaj toga pojma.

Istina, može se i rat definisati kao put ka miru, ali, tu nije samo jedno *ali*, budući da rat nije sam sebi svrha, i da obuhvata najmanje dve strane. Prva se može rukovoditi interesima, a druga se oslanja na moralno pravo, na pravdu, i odatle izvodi dužnost da se mora odupreti sili koja napada i ugrožava. Ako li se tako shvati, da se ratuje radi uspostave novih odnosa koji bi bili odnosi mira, mora se prihvatiti da mir nije istovetan cilj za obe strane u ratu. Makar jedna sila u sporu smatra da je rezultat rata put ka takvom miru radi koga druga strana mora biti pokorena, pobeđena. Je li i to, onda, humanistički determinisan put ka miru.

³¹ Redovni profesor u penziji, Filozofski fakultet, Niš.

U vreme rata obe strane žive na način rata, žive kulturu ratovanja, bez obzira na stepen opravdanja svoga učešća u tome. Kad rat utihne, i porobljivači i porobljeni nastave neki život bliži miru no ratu. Vreme takvog mira je vreme potencijalnog rata.

Ovde se možemo podsetiti, istina grubo i verovatno ne mnogo pouzdano, da u takozvanim osvajačim ratovima imamo ratovanje za ekonomske interese, a u takozvanim oslobodilačkim ratovima imamo ratovanje za ostvarenje humanističkih ideala (slobode, pravde, rušenja tiranije, oslobađanje od ropstva). U tom bi slučaju ovo drugo ratovanje pripadalo pojmu kulture, jer se njime ostvaruju ideali koji pripadaju upravo kulturi, jer "... tirjanstvu stati nogom za vrat, / dovesti ga k poznaniju prava, / to je ljudska dužnost najsvetija".³² Takvi bi ratovi bili za stvaranje vremena mira, i kulture mira. Ali, osvajački ratovi dovodili su do rešenja koja je nudila sila često nadmoćnija ne samo u jednom smislu, no i čitavim kompleksom moći, u kojem ima i kulturnih pojmova. Često je superiornost osvajača vidna ne samo u funansijskom smislu, no i u tehničkom, naučnom i kulturnom smislu. Dugi periodi okupacije, odnosno periodi života pod dominacijom drugog naroda (često i druge vere, drugog sistema vrednovanja i kulture), iako definisani i ostvarivani kao ropstvo, nisu pokoren narod ostavljali bez uticaja tradicije i kulture okupatora. Dešava se da i rezultati mira-ropstva (tj. mirnog života za vreme okupacije!) postanu s vremenom kulturna tradicija pokorenog naroda. Dovoljno je podsetiti na tursko nasleđe u našem životu, naročito na planu odevanja, stanovanja, kuhinje, zanata, muzike, jezika koje sada pripada kulturi i tradiciji; ili na zemlje u kojima je danas, kada više nisu pod okupacijom, u upotrebi ne samo službenoj no i u javnoj, kulturnoj, jezik porobljivača (španski, portugalski). "Pišem na jeziku nekadašnjeg kolonizatora koji je postao neopozivi jezik moje misli, a i dalje volim, patim, molim se (ako se, ponekad, molim) na arapskom, mome materijem jeziku", izjavila je Asja Đebar, nobelovka iz Magreba, koju je Francuska Akademija primila u svoje članstvo kao prvog pisca

³² Njegoš, Gorski vijenac; Djela, Podgorica 1995, str. 30.

iz svojih nekadašnjih kolonija.³³ Eto, i u vreme okupacije ostvaruju se neke funkcije kulture mira!

U isto vreme, vreme mira nije vreme bez interesa, niti je moguće postojanje interesa bez konflikata (ako se neće u komunizam koji se kao daleka perspektiva skoro izgubio s vidika), pa je neophodno jednako izgrađivati kulturu mira, kao kulturu života u društvu interesa izvan rata, s jednakom, ili većom ozbiljnošću no što je izgrađivana, i demonstrirana, doktrina rata, sa svojom ubistvenom tehnologijom koja je u krvi rešavala promene na svetskoj pozornici.

Ni mir ni rat ne tiču samo jednog naroda, jedne države. Zbog toga svaki razgovor o miru uključuje sadejstvo šireg prostora, više naroda, nekad i više društvenih sistema, zbog čega se mora računati sa postojanjem različitih interesa i sa potrebom usaglašavanja procesa razvoja između više naroda. Stvaranje takvih celina podrazumeva visok stepen tolerancije i koegzistencije. Za razumevanje drugog, za potrebe suseda, mora da postoji vaspitanje na dugoročnom planu i na različitim nivoima: od pojedinca do parlamenta. Humanistička orijentacija odnosa u regionu ima zadatak da se izbori sa jakim silama autarkije, sa uskogrudostima sistema, sa predrasudama i stereotipima; da prevaziđe posledice militarizovane istorije.

No, da li je nužno – stanje mira redovno podrazumevati kao stanje nakon rata. Zar se, makar i u iluziji, ne bi moglo pomišljati na vreme bez rata, na vreme neprestanog (neprekidnog) mira.³⁴ U tom slučaju nema potrebe za kulturom mira, izvan i naspram neke kulture svakodnevnog života uopšte. Ako bi se kultura mira shvatila kao sistem ideja, postupaka, akcija radi sprečavanja, rešavanja i nadilaženja rata, onda njen najveći uspeh mora biti sopstveno ukidanje, jer sopstvenim delovanjem prevazilazi svrhu svoga postojanja. Dovođenjem do vremena mira, i kultivisanjem toga vremena, kao jedinog modusa vivendi, kultura mira izvodi na scenu ak-

³³ Snežana Lukić: *Jezik, kuća i domovina*; Politika (30. septembar 2006), dodatak Kultura, umetnost, nauka, str. 13.

³⁴ Relevantna literatura operiše pojmovima trajni mir, večiti mir, ali takve projekcije kao da su još uvek ravne iluziji.

tere slobode, pravde, koegzistencije, multukulturalnosti, tolerancije i ostavlja ih da se dalje neprestano izgrađuju i ostvaruju.

Šta se, dakle, kulturi mira može ponuditi sa stanovišta nauke, najpre sa stanovišta sociologije kao najopštije nauke o društvu. Možda putevi izgrađivanja društva (a to bi se moglo nazvati kulturom političkog života, kako se i čini), ako ne beskonfliktnog, a ono društva sa što manje konflikata; možda putevi rešavanja konflikata bez žrtava od strane prirode i čoveka; možda sistemi razvijanja tolerancije sa spremnošću svakog, i svih, da se usklađuju, učeći se popuštanju, odustajanju, pa i praštanju. I, uz sve to, vaspitavanje za odgovornost prema budućnosti čovečanstva, koja tim treba da je veća što bude veća moć koja se pojedincu ili instituciji obezbeđuje u sistemu demokratske vladavine na svim nivoima, od porodičnog do najšire, i globalno, uzetih instanci.

Osnovni cilj kulture mira još uvek se postavlja ne *kako živi mir*, no *kako doći do mira* i *kako ga obezbediti*. Ispada da kultura mira na nivou procesa pripada nekom pred-mirnom vremenu, vremenu koje bi trebalo vreme mira da smeni. To pred-mirno vreme (koje je u svakom trenutku ličilo na vreme definitivnog mira), kako istorija uči, bivalo je, u stvari vreme između dva rata. Ono se, dakle, uvek izgrađivalo s obzirom na moguć poremećaj, uvek s obzirom na opasnost da će biti ugroženo (što se, nažalost, i ostvarivalo!). Do sada kultura mira nije uspela da obezbedi svoj cilj – *da ne dođe do rata*, jer je rat uvek dolazio (tamo i ovde, nekad i sad, nekoga s nekim), i ne znamo da li je bilo dana na zemljinoj kugli i u vremenu koje se krsti kao vreme civilizacije da se negde nije ratovalo. “Svjet je ovaj tiran tiraninu – govorio je premudri Njegoš kroz usta igumana Stefana – /.../ on je sastav paklene nesloge, / u nj ratuje duša sa tijelom, / u nj ratuje more s bregovima, / u nj ratuje zima i toplina..”³⁵

Nije li, uz sve rečeno, kultura mira u stvari sama civilizacija – sa idejama, akterima, institucijama, politikom, – samo što je u nekim razdobljima bliža a u nekim dalja od ideala, koji nikako da prestane biti ideal, i nikako da postane stvarnost, jer se naporedo sa

³⁵ Njegoš, n.d., str. 85.

silama napretka i demokratije javljaju i sile destrukcije i represije. Zalaganje za kulturu mira, sa svim instrumentima zalaganja (povećanje mogućnosti pojedinca i društva, ekologija, ekonomija, zdrav život, sreća i zadovoljstvo u formiranju potreba i njihovom zadovoljavanju...) jeste zalaganje za civilizaciju, za njen razvoj koji ne bi ugrožavali pojedinačni interesi za čije ostvarenje jači faktori stvaraju ne-mir, biraju rat, a slabiji to moraju prihvatiti, iako će i jedni i drugi iz toga izaći žrtvujući ljude, prirodna dobra, materijalna dobra i komad vremena pretvoren u svoju anticivilizacijsku istoriju (ukoliko se i rat ne prihvati kao civilizacijska nužnost, a onda opet kolo okolo, ukруг!).

Shvatanje kulture mira kao kulture beskonfliktnog života nema uporišta u osnovnoj genetičkoj poziciji čoveka da je on biće potreba, a potrebe su interesi, a interesi su (dosad, nažalost) konfliktni, a konflikti su život ne-mira. Stvoriti pak vreme bez konflikata znači stvoriti društvo bez interesa, odnosno stvoriti čoveka bez potreba. Takav projekat, na sreću, čovečanstvo ne poznaje.

Kultura mira je, kao i mir, utopijska tema. Ona sama, bar u domenu stvaralaštva, izraz je nemira, otpora, prodora, uzleta, pomeranja granica slobode i ljudskih mogućnosti. Kultura koja ne uznemirava, koja ne uzbuđuje, koja ne skreće pažnju, koja nema snage da povede, da izmesti iz mira, koja nema smelosti da se ne slaže, da nije nešto drugo, bar dosad, nije se smatrala kulturom. Razvoj opšte kulture u uslovima mira je nešto drugo, ali nije novo, sem kao pitanje: kako stvarati uslove da (opšta) kultura opstaje i razvija se; da bude nemir, ali da ne bude sukob; da bude nadmetanje, ali da ne bude rat. Da prelazi granice država, naroda, regiona, da se uključuje u procese globalnog razvoja, ali da te granice ne prelazi u oklopima, tenkovima i borbenim avionima, pa ni s takvim plasmom kapitala koji pokorava i siromašnije goni u još veću zavisnost, uz gubitak i nekih prava što čoveka svodi na robu u najnižem, ili na alat, u nešto višem, ili u potrošača u najvišem smislu koji mu se, kao zavisniku, može dopustiti. Tu kao da se nazire šansa i za kulturu i za nauku o njoj, pa i za projekte koji bi ova pitanja proučavali na prostorima kakav je balkanski region, makar i okrnjen najnovijim podelama od kojih su neke baš antagonističke.

Pa ima li onda uopšte kulture mira, ako je njena osnovna determinata – nemir!?

A možda je kultura mira vreme koje treba da omogući da se može nesmetano i optimalno razvijati stvaralačka dimenzija života, upravo nemir kulture kao njen civilizacijski zadatak. Za takvo se vreme valja zalagati, iako je za mnoge ne samo ljude nego i generacije borba bila ako ne uzaludna, a ono tragična: najpre stradaju oni koji najdalje streme.

Da bi se takvo vreme ostvarivalo, nauka i politika ne smeju dozvoliti da ih sile zla svojim pogubnim projektima preteknu u aktivnostima objedinjavanja. Balkan, i to deo države kojoj pripadamo, ili smo pripadali, svedoči da se pre udruže dileri narkotika nego kulturne institucije, pre prodavci oružja nego prodavci novina, pre šverceri nego privrednici... Ima dana kada granice pređe više kilograma droge nego broj knjiga za nedelju dana. Doduše, ovim drugim se niko i ne hvali. Pa gde su onda nauka i politika u kulturi mira!? Tu su, ali na priličnoj udaljenosti. Ili je glas nauke preslab, ili su kreatori novih političkih odnosa gluvi za glasove tolerancije i kooperativnosti.